

University of Groningen

Meanderend door het institutionele landschap

Klinkhamer, Reinder

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Klinkhamer, R. (2019). *Meanderend door het institutionele landschap: De ontwikkeling van de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest vanaf het begin van de veertiende tot tweede helft van de vijftiende eeuw*. Science Shop, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

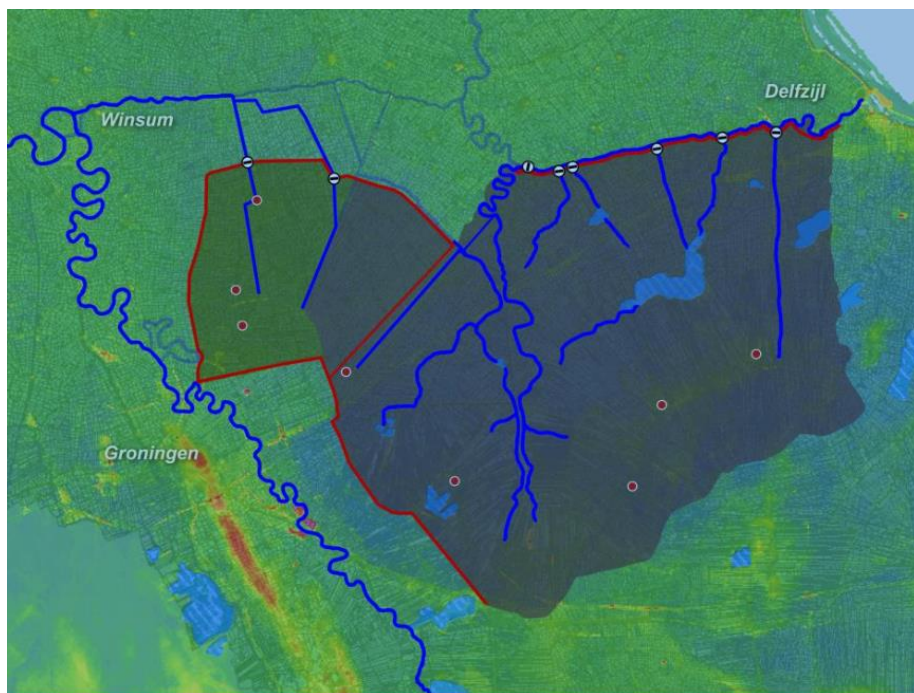
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Meanderend door het institutionele landschap

De ontwikkeling van de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest vanaf het begin van de veertiende tot tweede helft van de vijftiende eeuw.

De gebieden die samen de Acht Zijlvesten vormden. Van den Broek, "Van Tochtsloot tot levensader" 23.

Reinder Klinkhamer

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur en Communicatie

Juni 2019

Meanderend door het institutionele landschap

De ontwikkeling van de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest tussen het begin van de veertiende en tweede helft van de vijftiende eeuw.

Bachelorscriptie van Reinder Klinkhamer

Studentnummer: S3149307

Adres: Ceramstraat 30a

Postcode: 9715 JP Groningen

Telefoonnummer: 06-29828964

Begeleidend docent: dr. A. van Steensel

Inleverdatum: 14 juni 2019

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Het ontstaan van de zijlvesten en de sociaal-economische en politieke context waarin zij zich ontwikkelden	7
Het ontstaan van de zijlvesten	7
De sociaal-economische en politieke context	12
2. De institutionele inrichting van de zijlvesten	17
De regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest aan het begin van de veertiende eeuw	18
De regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest rond de tweede helft van de vijftiende eeuw.	21
Conclusie	26
3. De Ommelander zijlvesten in een breder perspectief	27
Conclusie	32
Bronnen en literatuur	34
Archivalia	34
Gedrukte bronnen	34
Bibliografie	35

Inleiding

Het midden van de provincie Groningen is tegenwoordig een laag gelegen gebied, ingesloten door het Drentse plateau in het zuiden en de door opslibbing verhoogde waddenkust. Vanuit de Drentse hooglanden stroomt water de provincie Groningen binnen, water dat tegenwoordig op mechanische wijze uit het laagland weggepompt wordt. In de vroege middeleeuwen lag in dit gebied een dikke laag veen. Op het moment dat de veengebieden vanaf de tiende en elfde eeuw in cultuur gebracht werden begon het veen in te klinken en stroomde het water niet meer van zelf weg. Het was voor de bewoners noodzakelijk een systeem van waterbeheer op te zetten.¹ Het doel van deze scriptie bestaat er uit inzicht te verschaffen in de wijze waarop deze plattelandsbevolking zich in de veertiende en vijftiende eeuw organiseerde om zich tegen de gevaren van het water te beschermen. Centraal in dit onderzoek staan de beide zijlvesten die het waterbeheer in de genoemde regio, het midden van de huidige provincie Groningen, voor hun rekening namen: het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.

Tot op heden hebben verschillende auteurs over de geschiedenis van deze vroege vorm van waterschappen geschreven. Geertsema beschouwt de middeleeuwse zijlvesten als een vaststaand beginpunt in zijn betoog. Hij stelt namelijk dat zijlvesten zich vanaf de middeleeuwen tot de 19e eeuw ontwikkelden van democratische *bottom-up* tot weinig democratische *top-down* organisaties. Daarbij neemt Geertsema de middeleeuwse zijlvesten als beginpunt en heeft hij weinig oog voor de ontwikkeling en diversiteit van deze organisaties.² In zijn proefschrift beschrijft de rechtshistoricus Wieringa zeer gedetailleerd de bestuursinrichting van het Aduarder zijlvest. Het doel van Wieringa bestaat er uit de invloed van de organisatie van de zijlvesten op de ontwikkeling van het Nederlandse rechtssysteem te onderzoeken.³ Een uitvoerige en gedetailleerde beschrijving van de waterschappen in de Ommelanden (de gebieden die later de provincie Groningen zouden gaan vormen) wordt gegeven door Johan Kooper. Bij deze beschrijving legt hij de nadruk vooral op geologische factoren.⁴

Sinds de jaren 40 van de twintigste eeuw is er enige tijd niet meer over de zijlvesten gepubliceerd totdat Siemens in de jaren 70 weer over de organisatie van de zijlvesten schrijft. Hij deed dit echter slechts ter illustratie bij de door hem ontwikkelde kaarten van de zijlvesten.⁵ De Cock

¹ Jan van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600” (aantekeningen voor een voordracht voor de Historische Kring Amasius, Delfzijl, 10 november 2015), 9-10, laatst geraadpleegd 13 juni 2019. https://www.vanlauwerstoteems.nl/uploads/1/1/7/1/117136146/van_tochtsloot_tot_levensader.pdf.

² C.C. Geertsema, *De zijlvesten in de Groninger Ommelanden* (Groningen: Wolters, 1879), 1-30.

³ W. J. Wieringa, “Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen” (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1946), 1.

⁴ Johan Kooper, *Het Waterstaatsverleden van de provincie Groningen: Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* (Groningen: Wolters, 1939), 9-18.

⁵ B.W. Siemens, *Dijkrechten En Zijlvesten* (Groningen: Tjeenk Willink, 1974), 7-95.

blijft in zijn beschrijving van de middeleeuwse Ommelander waterschappen in *Historie van Groningen: Stad en land* erg aan de oppervlakte aangezien het hier slechts een kleine beschrijvende bijdrage betreft.⁶ In zijn proefschrift *De Wolden en het water* beschrijft Ligtdag uitvoerig de geologische situatie in de Wolden en de opkomst van het Generale zijlvest der drie Delfzijlen. Zijn doel is het beschrijven van de ontwikkelingen vanaf de elfde eeuw tot 1870. Als gevolg van zijn brede perspectief richt Ligtdag zich vooral op geologische en technologische ontwikkelingen.⁷ Het meest recente onderzoek naar het waterbeheer in de middeleeuwse Ommelanden is uitgevoerd door Jan van den Broek. Het doel van Van den Broek bestaat er vooral uit de geschiedenis van het Groninger landschap te schrijven. De geschiedenis van de waterhuishouding is hierdoor een belangrijk onderdeel van zijn onderzoeksgebied maar de daadwerkelijke organisatie van de zijlvesten in de late middeleeuwen komt nauwelijks aan bod.⁸

Genoemde auteurs besteden in hun werken dus weinig aandacht aan de ontwikkeling van deze middeleeuwse organisaties. Zij beschouwen de organisatie van de middeleeuwse zijlvesten slechts als vaststaand beginpunt van hun betoog, of hebben vooral oog voor de geologische situatie. De ontwikkeling van de middeleeuwse waterschappen in Holland en Vlaanderen is wel uitvoerig onderzocht door respectievelijk Petra van Dam en Tim Soens. Deze auteurs kwamen tot de conclusie dat in beide gebieden de middeleeuwse waterschappen in de veertiende en vijftiende eeuw enorme veranderingen doormaakten.⁹ Om het hiaat in de historiografie wat betreft de ontwikkeling van de organisatie van de middeleeuwse Ommelander zijlvesten gedeeltelijk op te vullen, is in deze scriptie de volgende hoofdvraag beantwoord: Op welke wijze ontwikkelde de institutionele organisatie van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest zich in de veertiende en in het begin van de vijftiende eeuw?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is deze scriptie in drie delen opgedeeld. In het eerste hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: Hoe en wanneer ontstonden het Generale zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest en in welke sociaal-economische en politieke context ontwikkelden zij zich? Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de analyse van vier oorkondes met regelgeving, de deelvraag die in dit hoofdstuk centraal staat luidt dan ook als volgt: Hoe ontwikkelde zich de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie

⁶ De Cock, "De middeleeuwen," in *Historie van Groningen: Stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981), 603-612.

⁷ W.A. Ligtdag, *De Wolden en het water: De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen: REGIO-Projekt Uitgevers, 1995), 310-316.

⁸ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (Assen: Van Gorcum, 2011), 7-10, 183-186; Van den Broek, "Van tochtsloot tot levensader," 4.

⁹ P.J.E.M. van Dam en M. Van Tielhof, "Repliek: de nieuwe waterstaatsgeschiedenis," *Bmgn: low Countries Historical Review* 123, no. 1 (2008): 110-112.

Delfzijlen en het Winsumer-en Schaphalsterzijlvest, zoals deze blijkt uit de oorkondes van 1317, 1323, 1445 en 1464? Tot slot, is in het derde hoofdstuk de ontwikkeling van de institutionele inrichting van de middeleeuwse zijlvesten vergeleken met de ontwikkeling die de Vlaamse en Hollandse waterschappen in dezelfde periode doormaakten. Door de ontwikkeling van de zijlvesten in dit bredere perspectief te plaatsen zijn factoren die van invloed waren op deze ontwikkeling geïdentificeerd. De deelvraag die in het laatste hoofdstuk beantwoord wordt luidt: welke factoren waren van invloed op de ontwikkeling van de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest?

Voordat deze deelvragen beantwoord kunnen worden dienen nog twee zaken uitgewerkt te worden. Welke bronnen er voor het beantwoorden van de hoofdvraag zijn geanalyseerd en op welke wijze deze analyse is uitgevoerd. Met betrekking tot het functioneren en de organisatie van de zijlvesten zijn er wat betreft de middeleeuwse periode slechts enkele bronnen bewaard gebleven. Vaak betreft het oorkondes waarin overeenkomsten tussen verschillende belangengroepen met betrekking tot het waterbeheer zijn vastgelegd.¹⁰ Voor het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalster zijlvest zijn echter ook vier oorkondes met de middeleeuwse regelgeving overgeleverd. Het zijn deze vier oorkondes die in hoofdstuk twee van deze scriptie worden geanalyseerd. De oudste oorkonde stamt uit 1317, hierin is de regelgeving van het Generale Zijlvest vastgelegd, in deze scriptie is gebruik gemaakt van de transcriptie van de originele oorkonde in het *Oorkondenboek Groningen en Drenthe*.¹¹ In 1445 werd de regelgeving van het Generale Zijlvest vernieuwd en opnieuw in een oorkonde vastgelegd, deze oorkonde is ook in gedrukte vorm geanalyseerd. Deze transcriptie is echter gebaseerd op verschillende overgebleven afschriften van deze oorkonde.¹²

De eerste regelgeving van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest is, op basis van de persoonsnamen die er in genoemd worden, gedateerd op omstreeks 1323. Ook deze oorkonde is in gedrukte vorm geanalyseerd, de transcriptie is gebaseerd op verschillende 16e en 17e eeuwse afschriften van de oorkonde.¹³ In 1464 vernieuwde het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest zijn regelgeving, deze oorkonde is op basis van verschillende afschriften getranscribeerd door J. Nap en in gedrukte vorm in dit onderzoek geanalyseerd.¹⁴ Naast deze vier oorkondes met regelgevingen is er ook gebruik gemaakt van 16e eeuwse afschriften en transcripten van oorkondes waarin overeenkomsten tussen verschillende belangengroepen zijn vastgelegd. Deze bronnen zijn echter

¹⁰ A.L. Hempenius en C. Tromp, *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten in het rijksarchief in Groningen en bij het waterschap Hunsingo* (Groningen: Rijksarchief in Groningen, 1994), 92-201, 526-656.

¹¹ P.J. Blok, *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* (Groningen 1896), 181-182.

¹² Geertsema, 71-79.

¹³ Blok, 409-410.

¹⁴ J. Nap, "Ommelander zijl- en dijkrechten uit de 15e en 16e eeuw," *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 4, no. 2, (1899): 153-168.

slechts gebruikt om op plekken waar dit noodzakelijk was aanvullende informatie te geven. Centraal in deze scriptie staan de vier oorkondes met regelgevingen, de vroege oorkondes uit 1317 en 1323 de latere uit 1445 en 1464. Omdat er voor beide zijlvesten twee momentopnames bewaard zijn gebleven is het mogelijk inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van de regelgeving van beide zijlvesten in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Daarnaast is het van belang op te merken dat deze oorkondes met regelgeving geclassificeerd moeten worden als normatieve bronnen. Zij geven geen inzicht in het daadwerkelijk functioneren van de waterschappen. Of de regelgeving in de praktijk nageleefd werd, valt voor de middeleeuwse zijlvesten niet na te gaan.

Tot slot is het noodzakelijk de wijze waarop deze bronnen zijn geanalyseerd te verduidelijken. Ondanks het feit dat de oorkondes normatieve bronnen zijn, is het goed mogelijk op basis van de regelgevingen inzicht te verschaffen in de wijze waarop de plattelandsbevolking van de Ommelanden het waterbeheer in de middeleeuwen georganiseerd had. Waterbeheer bestaat voor een groot deel uit het beheer van gemeenschappelijke goederen. Het was lastig inwoners van de waterschappen uit te sluiten van bescherming tegen het water, als zij niet bijdroegen aan het onderhoud van de dijken, sluizen en waterwegen. Maar de dijken en sluizen hadden wel constant onderhoud nodig en ook de waterwegen moesten schoongehouden worden. Waterschappen kunnen dan ook gezien worden als instituties die als doel hadden deze kwetsbare gemeenschappelijke goederen te beheren en hiertoe menselijk gedrag probeerden te structureren.¹⁵ Elinor Ostrom definieert instituties als ‘the prescriptions that humans use to organize all forms of repetitive and structured interactions’.¹⁶ Voor haar onderzoek naar twee Hollandse waterschappen in de zeventiende en achttiende eeuw heeft Brigitta Dolfing de institutionele theorieën van Ostrom toegepast op de waterschappen.¹⁷ Als gevolg stelt Dolfing dat het de regels-in-gebruik (zowel formeel als informeel) zijn die de specifieke institutionele inrichting van de waterschappen uitmaken.¹⁸ De wijze waarop men zich organiseerde, de specifieke institutionele inrichting, valt zodoende voor een deel af te leiden uit de formele regelgevingen die in de genoemde oorkondes zijn vastgelegd.

Voor het analyseren van de regelgevingen van waterschappen heeft Dolfing vervolgens een typologie van regels ontwikkeld. Hierin staat de wijze waarop men door middel van de regelgevingen menselijk gedrag probeerde te structureren centraal. Dolfing onderscheidt drie niveaus waarop mensen besluiten nemen. Ten eerste het operationele niveau, waarop individuen rechtstreeks tot actie over gaan. Ten tweede het collectieve niveau, waarop individuen beslissen over hoe men in de

¹⁵ Brigitta Dolfing, “Waterbeheer geregeld?: een historisch-bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600-1800” (proefschrift, Universiteit Leiden, Leiden, 2000), 421-424.

¹⁶ Elinor Ostrom, *Understanding institutional diversity* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 6.

¹⁷ Dolfing, 33.

¹⁸ Dolfing, 76.

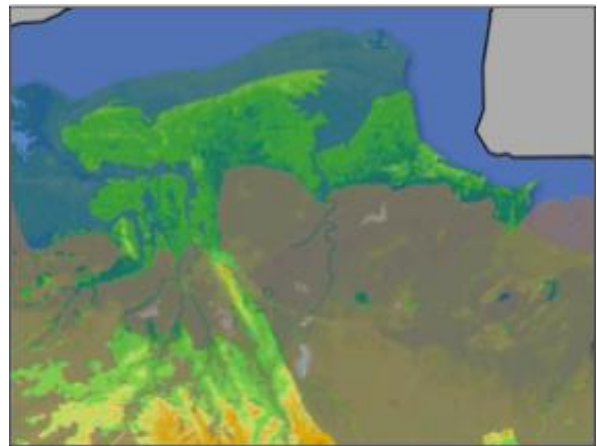
toekomst tot actie over zal gaan. En tot slot het constitutionele niveau, waarop individuen beslissen hoe de collectieve keuzes moeten worden gemaakt.¹⁹ Omdat menselijk gedrag zich op deze drie niveaus afspeelt, onderscheidt Dolfing ook drie soorten regels die elk als doel hebben een niveau van menselijke besluitvorming te structureren. De typologie van Dolfing is in deze scriptie gebruikt als leidraad voor de analyse van de verschillende oorkondes met regelgevingen.

¹⁹ Dolfing, 83-84.

1. Het ontstaan van de zijlvesten en de sociaal-economische en politieke context waarin zij zich ontwikkelden

Het ontstaan van de zijlvesten

In het begin van de veertiende eeuw legden het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlest hun regelgevingen in oorkondes vast. Waarom waterbeheer voor de bewoners van Hunsingo en Fivelingo vanaf de elfde eeuw noodzakelijk werd en hoe de zijlvesten ontstonden wordt in het eerste deel van dit hoofdstuk behandeld. De sociaal-economische en politieke context waarin de zijlvesten zich vervolgens ontwikkelden staat in het tweede deel van dit hoofdstuk centraal. Zoals blijkt uit figuur 1 was er in het gebied dat we nu de provincie Groningen noemen grofweg sprake van twee soorten landschappen. In het noorden lagen kweldergebieden waar de bevolking op kunstmatige verhogingen in het landschap woonde; de wierden. Tijdens overstromingen konden zij zich hier met hun vee op terugtrekken. Ten zuiden van het kweldergebied lag het veengebied, hier had zich in de loop der eeuwen door ophoping van plantaardig materiaal een enorm veenpakket gevormd. Als gevolg van een toename van de bevolking rond het jaar 900 na Christus, begonnen de bewoners van het kweldergebied zich ook op het veen te vestigen.²⁰

Figuur 1: In groen zijn de kweldergebieden aangegeven en in bruin de veengebieden. Van den Broek, “Van Tochtsloot tot levensader,” 12.

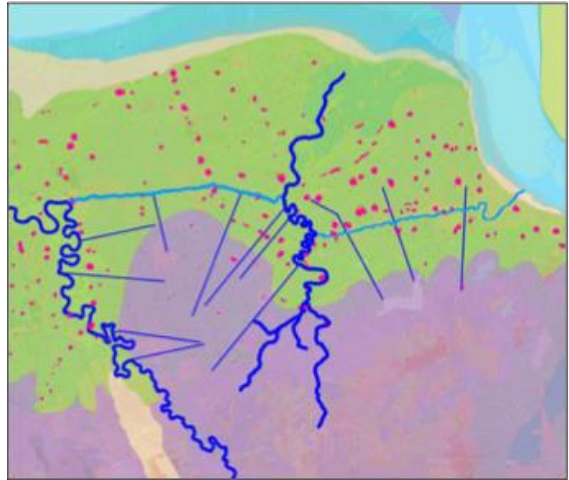
Vanaf het begin van deze periode moet er sprake zijn geweest van grootschalige operaties die uitgevoerd werden onder leiding van aristocratische clans. De kolonisten verenigden zich namelijk in lokale verbanden die ‘kluwen’ genoemd werden en vaak de naam van aristocratische clans droegen.²¹ Waarschijnlijk begonnen zij met het bouwen van huizen op hoger gelegen plateaus aan de randen van het veen. Elk huishouden kreeg een stuk land toegewezen van ongeveer 30-60 meter breed dat zich uitstreckte tot ver in het

²⁰ Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 11-12.

²¹ Otto Knottnerus, “Reclamations and submerged lands in the Ems river estuary (900-1500),” in *Landscapes or seascapes?: The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*, onder redactie van Erik Thoen, Guus J. Borger, Adriaan M.J. de Kraker, Tim Soens, Dries Tys, Lies Vervaeke en Henk J.T. Weerts (Turnhout: Brepols Publishers, 2013), 252.

veengebied.²² Onmiddellijk begonnen de kolonisten met het graven van sloten om het overtollige water uit het veen af te voeren, zodat het verbouwen van rogge mogelijk werd.²³ Oorspronkelijk zouden de klauwen elk afzonderlijk verantwoordelijk zijn geweest voor hun eigen waterbeheer dat voornamelijk bestond uit het onderhouden van de afwateringssloten.²⁴

Niet lang na de ontginningen onderging het landschap echter al ingrijpende veranderingen. Doordat het overtollige water nu via sloten afgevoerd werd en niet langer door het veen als een spons werd vastgehouden, trad bodemdaling op. Dit effect werd nog versterkt door de oxidatie die optrad als gevolg van het ploegen van het veen. Door de bodemdaling liepen de kolonisten een nieuw risico. Het via de rivieren vanuit de Drentse hooglanden aangevoerde water verzamelde zich nu in de ontgonnen veengebieden. De aanleg van afwateringskanalen werd noodzakelijk om dit overschot aan ongewenst water af te voeren.²⁵

Figuur 2: Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 19.

In figuur 2 is te zien hoe de nederzettingen in het zuidelijke veengebied via rechte sloten afwaterden in de westelijk gelegen rivier de Hunze en de oostelijk gelegen Fivel. Door de bodemdaling veranderden de rivieren van een mogelijkheid tot afwatering in een bedreiging en begon men met het aanleggen van de afwateringskanalen de Deel, tussen de Hunze en de Fivel en de Delf van de Fivel naar open zee. Volgens Van den Broek zouden de afwateringskanalen echter niet als geheel gegraven zijn, maar het resultaat zijn van meerdere los van elkaar gegraven kanalen die uiteindelijk tezamen de Deel en Delf vormden.²⁶

Vanwege de constante bodemdaling werd de afwatering van de veengebieden steeds lastiger en urgenter. Bovendien kwamen de noordelijk gelegen kweldergebieden door voortdurende aanslibbing steeds hoger te liggen, zodat ook deze gebieden naar het zuiden, naar de Deel en de Delf, moesten afwateren.²⁷ Als gevolg werd samenwerking in grotere verbanden vanaf het begin van de dertiende eeuw noodzakelijk. Allereerst besloten de inwoners van Hunsingo en Fivelingo samen een dam te leggen bij Oosterdijkshoorn zodat bepaalde gebieden niet langer via de Fivel en de Delf, maar

²² Knottnerus, “Reclamations and submerged lands in the Ems river estuary,” 251.

²³ Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 12.

²⁴ Ligtendag, 311.

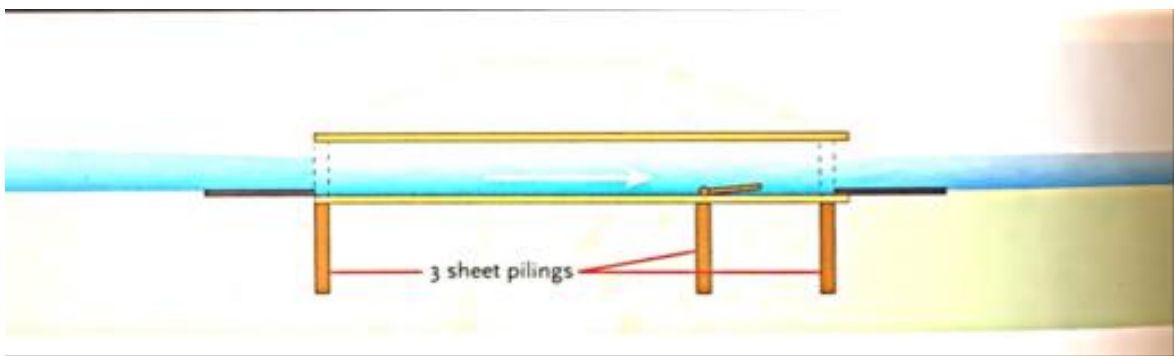
²⁵ Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 12.

²⁶ Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 14.

²⁷ Ligtendag, 196-197.

via de Hunze en de Deel af konden wateren. Min of meer gelijktijdig werd aan de zuidzijde van de Deel de Wolddijk aangelegd om het veengebied tegen overstromingen te beschermen.²⁸ De Delf, die sinds haar bestaan in open verbinding met de zee stond, was waarschijnlijk al in de twaalfde eeuw ingedijkt alhoewel ook deze dijken pas in de dertiende eeuw in bronnen worden vermeld.²⁹ De waterproblematiek aan het begin van de dertiende eeuw maakte dus overleg op regionale schaal noodzakelijk. Toch is hier nog geen sprake van een regionaal samenwerkingsverband, maar slechts van losse afspraken tussen verschillende belangengroepen.³⁰

Aanvankelijk was hier ook geen noodzaak toe, de eerste dijken en sluizen waren nog rudimentair. De eerste dijken waren vaak niet hoger dan een tot anderhalve meter en waterlopen werden, als zij het water het veengebied in dreigden te laten lopen, simpelweg tijdelijk afgesloten met een dammetje. In de loop van de dertiende eeuw werden de dijken echter stapsgewijs verhoogd en begon men met de aanleg van kokersluizen of ‘zijlen’.³¹ De eerste sluizen waren eenvoudige schuiven die bij vloed werden neergelaten. Al vrij snel verving men de schuif door een klep die om een as scharnierde waardoor het overschot aan water vanzelf tegengehouden werd.³² Voor het onderhoud van deze sluizen was samenwerking op grotere schaal noodzakelijk, er ontstonden grotere

Figuur 3: Dwarsdoorsnede van het type sluizen in gebruik omtrent 1250. G.P. van de Ven, *Man-made lowlands: History of water management and land reclamation in the Netherlands* (Utrecht: Matrijs, 2004), 96.

samenwerkingsverbanden, de zogenaamde zijlvesten.³³ Binnen deze zijlvesten kregen de klauwen de naam ‘zijleed’ of ‘zijlrecht’ met aan het hoofd een ‘zijlrechter’. Doorgaans rouleerde het

²⁸ Jan van den Broek, “Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581” (aantekeningen voor een voordracht voor de Historische vereniging Winshem en Het Groninger Landschap, Obergum, 10 december 2015), 48, geraadpleegd 13 juni 2019, https://www.vanlauwersto-teems.nl/uploads/1/1/7/1/117136146/het_woldland_en_de_strijd_om_winsum_1581.pdf; Louwrens Hacquebord en A.L. Hempenius, *Groninger dijken op deltahoogte* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990), 44.

²⁹ Ligtendag, 197.

³⁰ Van den Broek, “Het Woldland in de Middeleeuwen,” 47.

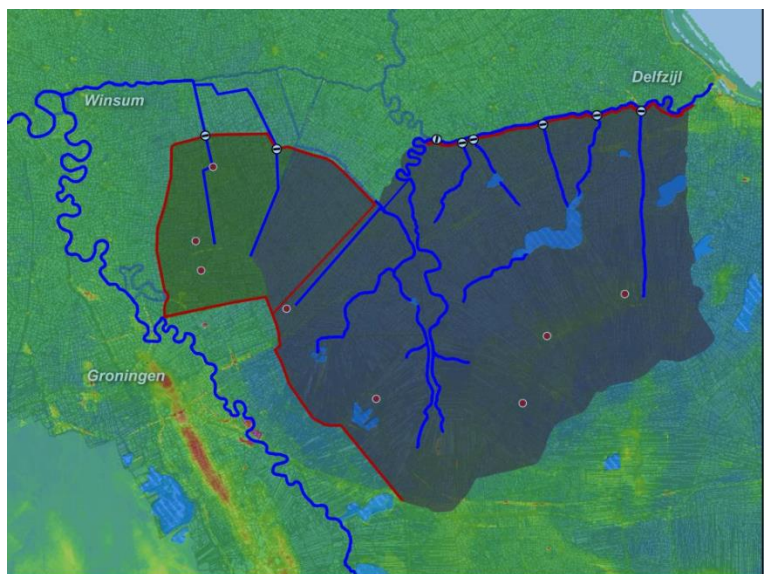
³¹ Otto Knottnerus, *Natte voeten, vette klei: oostelijk Fivelingo en het water* (Bedum: Profiel, 2008), 65.

³² Hacquebord en Hempenius, 39.

³³ Ligtendag, 186-187.

zijlrechterschap tussen de boeren die een boerderij met een dusdanige hoeveelheid grond bezaten, dat deze als ‘edele heerd’ gekwalificeerd kon worden.³⁴ Verschillende zijleden vormden binnen het zijlvest samen de ‘schepperijen’ met aan het hoofd een schepper, een van de zijrechters die door de andere zijrechters verkozen was.³⁵ Maar het is ook mogelijk dat de verschillende zijleden zich eerst in schepperijen verenigden alvorens deze samen de zijlvesten gingen vormen.³⁶ Feit is dat de inwoners op steeds grotere schaal en intensiever met elkaar moesten samenwerken, de zijlvesten waren hiervan uiteindelijk het resultaat.

In 1301 wordt voor het eerst melding gemaakt van een samenwerkingsverband tussen zijlvesten; de Acht Zijlvesten. In figuur 4 zijn acht sluizen in het wit aangegeven en is het gebied van de zijlvesten die deze sluizen onderhielden gemarkeerd.³⁷ De Acht Zijlvesten was een zeer los verband dat ten doel had gezamenlijk het afstromende oppervlaktewater vanuit Drenthe en het Gorecht tegen te houden. Dit is een voorbeeld van samenwerking tussen verschillende zijlvesten, deze bleef echter zeer beperkt zowel wat betreft het gestelde doel als de mate van samenwerking. Vanaf 1449 komt het samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten niet meer in bronnen voor.³⁸

Figuur 4: De gebieden die samen de Acht Zijlvesten vormden. Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 23.

Het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, die in deze scriptie

centraal staan, worden voor het eerst rond 1300 genoemd. Rond die tijd werden er grotere sluizen aangelegd in de Deel bij Winsum en werden er bij Delfzijl drie grote sluizen in de Delf gelegd. Deze nieuwe sluizen beschermden het gehele achterland. Voor het onderhoud van de sluizen bij Winsum werd een groot zijlvest opgericht en voor de drie sluizen bij Delfzijl waren drie afzonderlijke zijlvesten verantwoordelijk, die samen bekend stonden als het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.³⁹

³⁴ Ligtendag, 184-185.

³⁵ Kooper, 12-13; Siemens, 95.

³⁶ Ligtendag, 187.

³⁷ Van den Broek, “Van tochtsloot tot levensader,” 23.

³⁸ Ligtendag, 187.

³⁹ Kooper, 12-13.

De sluizen bij Delfzijl werden, aldus Ligtendag, gelegd als reactie op de toegenomen getijden op de Delf die het gevolg waren van de uitbereiding van de Dollard in dezelfde periode.⁴⁰ Vanaf 1285 traden er verschillende problemen op bij het afwateren in de Hunze, deze problemen worden als oorzaak gezien voor het leggen van de sluis bij Winsum.⁴¹ In 1459 werd nog een tweede sluis gelegd bij Schapenhals waardoor het zijlvest de naam Winsumer- en Schaphalsterzijlvest kreeg.⁴²

Zoals reeds is aangegeven was samenwerking met betrekking tot het waterbeheer niet nieuw, het samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten getuigt hier van. Toen aan het begin van de veertiende eeuw de hele Delf en Deel door sluizen afgesloten werden, moesten grotere gebieden voor het onderhouden van deze sluizen structureel samenwerken. Sluizen zijn door Dolfing getypeerd als gemeenschappelijke goederen, goederen waarvan gebruikers lastig uitgesloten kunnen worden, maar waarvan de kwaliteit door gebruik wel afneemt.⁴³ Het grote probleem dat aan deze goederen kleeft is het *freerider* probleem, oftewel het probleem van liftersgedrag. Omdat het lastig was gebruikers uit te sluiten als zij hun verplichtingen niet nakwamen, werden alle gebruikers in theorie geprikkeld het werk aan anderen over te laten. Volgens deze theorie is het dan ook noodzakelijk om het gebruik en onderhoud van gemeenschappelijke goederen te reguleren.⁴⁴ Na de bouw van de sluizen in de Deel en de Delf stelden de beide zijlvesten bepalingen vast voor het reguleren van de structurele samenwerking die nu geboden was. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt de sociaal-economische en politieke context geschetst van de periode waarin deze regelgevingen zich ontwikkelden.

⁴⁰ Ligtendag, 203.

⁴¹ Ligtendag, 200-201.

⁴² Siemens, 42-43.

⁴³ Dolfing, 421-424.

⁴⁴ Dolfing, 430.

De sociaal-economische en politieke context

In de 12e en 13e eeuw was de landbouw in de Ommelanden al behoorlijk divers, in het wierdengebied werd vooral veeteelt bedreven terwijl de ontgonnen veengebieden als hooiland dienden maar ook voor het verbouwen van rogge geschikt waren. Wel waren de Ommelanders voor hun korenconsumptie afhankelijk van de handel, als de toevoer van graan stokte heerste er onmiddellijk hongersnood.⁴⁵ Wat betreft de sociale stratificatie vertoonde het Groninger platteland in de 12e en 13e eeuw behoorlijk wat diversiteit. Hoewel alle inwoners officieel vrij waren, er was geen sprake van horigheid, impliceerde dit in geen geval volledige sociale gelijkheid. Waarschijnlijk was er sprake van een talrijke klasse van gezeten boeren en grootgrondbezitters, die boerderijen met een aanzienlijke hoeveelheid land, de zogenaamde ‘edele heerden’ bezaten. Daarnaast waren er kleine, zelfstandige boeren van wie het bezit niet omvangrijk genoeg was om als ‘edele heerd’ te gelden. Tot slot wordt er in de bronnen ook gesproken van ‘minder edelen,’ dit waren de pachters en landarbeiders zonder grondbezit.⁴⁶

Vanaf 1300 was er in grote delen van Europa, waaronder het noorden van de Nederlanden, sprake van economische malaise. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat men vanaf het eind van de dertiende eeuw geen nieuwe kerken meer bouwde, alleen de A-kerk en de Martinikerk in de stad Groningen behoorden tot de uitzonderingen. Naast de economische malaise sloeg vanaf 1350 de Zwarte Dood ook in de provincie Groningen hard toe.⁴⁷ Als gevolg van deze omstandigheden waren de sociale verhoudingen in de Ommelanden steeds ongelijker geworden. De Kloosters maar ook de hoofdelingen, de oude boerenadel, bezaten veel grond waarvan zij een groot deel verpachtten.⁴⁸ In de 14e en 15e eeuw liep de actieve buitenlandse handel van de stad Groningen drastisch terug. Groningen ontwikkelde zich tot een regionaal handelscentrum, slechts de handel met Noordwest-Duitsland bleef bestaan.⁴⁹ Geweld was in deze periode aan de orde van de dag door de voortdurende oorlogen en partijstrijd.⁵⁰ De veertiende en vijftiende eeuw staan dus vooral in het teken van economische malaise, teruglopende handel en toenemende sociale ongelijkheid.

⁴⁵ H.P.H. Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” in *Historie van Groningen stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema (Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981), 126-130.

⁴⁶ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 133.

⁴⁷ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 140.

⁴⁸ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 141; P.N. Noomen, “Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo,” in *Het Bierumer boerderijenboek*, onder redactie van Edze de Boer, Liefke E. Bos en Oktje T. Mulder-Steenbrink (Scheemda: Drukkerij Actief Scheemda, 1996), 77.

⁴⁹ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 144-145.

⁵⁰ Renée Nip, “Hoofdelingen en stedelingen: een wereld van verschil circa 1350-1536,” in *Geschiedenis van Groningen: prehistorie – middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak (Zwolle: Waanders, 2008), 239; Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 141.

De landen die tot de geanalyseerde zijlvesten behoorden waren voornamelijk gesitueerd in de sinds de Karolingische tijd geformaliseerde, zelfstandige, Friese gouwen Fivelingo en Hunsingo. Beide gebiedsdelen gingen later een onderdeel van de Ommelanden uitmaken en zijn tegenwoordig onderdeel van de provincie Groningen.⁵¹ Vanouds waren alle handelingsbekwame vrije mannen betrokken bij de rechtspraak in dit gebied, de mening van deze ‘gemene meente’ werd vervolgens onder woorden gebracht door een gekozen ‘redger’ (letterlijk: raadgever).⁵² Volgens Remi van Schaïk was dit het gevolg van het verdwijnen van de horigheid na de Karolingische periode. Er was sprake van een boerenadel, dit waren eigenerfde grondbezitters met sociale prestige en mogelijkheid tot het onderhouden van een wapenrusting. Zij traden in de verschillende vetes op als clanhoofden. Daarnaast was er sprake van talrijke overige vrije boeren die lichter bewapend ten strijde zouden kunnen trekken.⁵³ Waarschijnlijk leverden alle dorpen en buurschappen een eigen redger als er recht gesproken moest worden. Deze gemeenschappen, klauwen genoemd, waren vaak gecentreerd om een kerk. De pastoor vervulde in deze gemeenschappen naast de rol van priester ook die van ambtenaar, notaris, inner van de kerkbelastingen voor de bisschop en beheerder van de kerkboerderij.⁵⁴ Oorspronkelijk heersten er over de Friese gouwen graven, deze waren echter nauwelijks aanwezig waardoor de schout de vergaderingen van redgers, de landswarf, moest leiden. Omdat het uiteindelijk niet de schout maar de gemeenschap van redgers was die daadwerkelijk het recht bepaalde, lukte het de graaf na de elfde eeuw niet meer zijn rechten te handhaven. De vergaderingen van de redgers, bleef voortbestaan, nu door een van de redgers voorgezeten.⁵⁵

In de dertiende eeuw werd het recht steeds meer gereguleerd. Het redgerschap was voorbehouden aan de eigenaars van de edele heerden, in klauwbrieven werd vastgelegd welke eigenaars om beurten de functie van redger moesten vervullen.⁵⁶ Zowel het zijlrechterschap als het redgerschap rouleerde dus tussen edele heerden. Hierbij moet opgemerkt worden dat de edele heerden waaraan het redgerschap was toebedeeld lang niet altijd overeen hoefden te komen met de edele heerden voor het zijlrechterschap.⁵⁷ In de veertiende eeuw spraken de redgers steeds vaker zelfstandig

⁵¹ Kooper, 14-15; Kees ter Laan, *Geschiedenis van Groningen* (Wildervank: De Noord-Ooster, 1959), 16-18.

⁵² Noomen, “Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo,” 75.

⁵³ Remi van Schaïk, “Een samenleving in verandering: de periode van de elfde en twaalfde eeuw,” in *Geschiedenis van Groningen: prehistorie - middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak (Zwolle: Waanders, 2008), 135-136.

⁵⁴ Kees Reinders, “Kerken en Kloosters,” in *Ach Lieve tijd: 2500 jaar Ommelanden*, redactie Y. Botke en Johan de Haan (Zwolle: Waanders, 2004), 138.

⁵⁵ Noomen, “Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo,” 75.

⁵⁶ R.P. Cleveringa, *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger* (Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1963), 8-9.

⁵⁷ Edze de Boer, “Verwikkelingen in de middeleeuwse dijschepperij van Holwierde,” *Historisch Jaarboek Groningen*, (2009): 18.

recht in hun eigen dorpsgemeenschappen of buurschappen.⁵⁸ Naast het spreken van recht moest de redger zijn uitspraken ook zelf uitvoeren omdat een uitvoerende macht destijds niet bestond.⁵⁹ In de loop der tijd konden bepaalde ‘rechtstoelen’ (de gemeenschappen die elk een redger afvaardigden) samengevoegd worden als de persoon die op dat moment redger was, op hetzelfde moment ook het redgerschap in een andere dorpsgemeenschap of buurschap vervulde.⁶⁰ Gedurende de hele dertiende en veertiende eeuw bleven de verschillende redgers samenkomen in een warf om te beraadslagen over zaken die het hele gewest aangingen. Het woord ‘warf’ betekende aanvankelijk ‘hoogte’ maar werd ook gebruikt als naam voor een plaats van samenkomst. Vanaf 1368 werden deze bijeenkomsten in de stad Groningen gehouden en nam de invloed van de stad op de genomen beslissingen toe.⁶¹

Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw kregen Hunsingo en Fivelingo te maken met een toename van het aantal kloosters en al vanaf de stichting vervulden zij ook een politieke functie.⁶² Zij werden bij uitstek gesticht door leden van de lokale aanzienlijke families, met hun eigen familiecontacten, netwerken, politieke rol en ambities. De stichting van kloosters zou ongetwijfeld een status- of prestigeverhogend effect hebben gehad alhoewel zuiver-religieuze intenties niet uitgesloten kunnen worden. In het begin hadden de kloosters nog wel moeite zich te handhaven binnen de bestaande machtsverhoudingen.⁶³ Toch werden naarmate de tijd verstreek, met name in de dertiende en veertiende eeuw, de abten steeds vaker bij conflicten te hulp geroepen. Zij hadden dan de taak om met kerkelijke dwangmiddelen vrede af te dwingen.⁶⁴ Zo was de abt van Wittewierum in 1276 een van de ondertekenaars van een vredesverdrag tussen bisschop Everhard en enkele landschappen.⁶⁵ Maar uit de Menaldavete die vanaf 1280 uitbrak wordt duidelijk dat de abt van Wittewierum, die als scheidsrechter optrad, toch nog moeilijk zijn gezag kon laten gelden.⁶⁶ Door de economische malaise in de veertiende eeuw wisten de kloosters pas echt hun politieke macht te versterken, de hongersnoden van 1315-1317 zijn veelal aan de kloosters voorbijgegaan. Daarbij is het waarschijnlijk dat deze rampen de bevolking juist in de armen van de kloosters hebben gedreven, omdat natuurrampen nog altijd voornamelijk als straf van God werden gezien. Maar natuurlijk ook

⁵⁸ Noomen, “Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo,” 75.

⁵⁹ Redmer Alma, “Adel en boeren rond Appingedam in de late middeleeuwen,” in *De historie van boerderijen en molens in de gemeente Appingedam*, onder redactie van Jan Evert Emmelkamp (Bedum: Profiel, 2005), 26.

⁶⁰ Noomen, “Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo,” 76.

⁶¹ Ter Laan, 29; H.O. Feith, *Warfconstitutien en oordelen tot en met het jaar 1601 bijeenverzameld* (Groningen: A.L. Scholtens, 1863), vi-ix.

⁶² Remi van Schaïk, “Consolidatie en bloei: de periode van de dertiende en begin veertiende eeuw,” in *Geschiedenis van Groningen: prehistorie – middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak (Zwolle: Waanders, 2008), 173.

⁶³ Van Schaïk, “Consolidatie en bloei,” 175-176.

⁶⁴ Van Schaïk, “Consolidatie en bloei,” 179.

⁶⁵ C. Tromp, *Groninger Kloosters* (Assen: Van Gorcum, 1989), 53.

⁶⁶ Van Schaïk, “Consolidatie en bloei,” 180-182.

omdat het juist de kloosters waren die hulp verschaften aan de getroffen⁶⁷. Het klooster van Wittewierum bezat ten tijde van haar opheffing in de zestiende eeuw ongeveer 2178 hectare aan grond waardoor zij het rijkste klooster in Hunsingo en Fivelingo was.⁶⁸ Doordat in de vijftiende eeuw een belangrijk onderdeel van het bestuur en de rechtspraak van zowel Hunsingo als Fivelingo binnen de muren van de stad Groningen geconcentreerd werd, verminderde de betekenis van de kloosters, vooral op het gebied van de rechtspraak en arbitrage.⁶⁹

De leden van de boerenadel, wisten zich in de loop van de dertiende en veertiende eeuw steeds meer als hoofdelingen te profileren door hun grondbezit uit te breiden, steenhuizen te bouwen en een gewapend gevolg op te bouwen. Door de economische stagnatie en toegenomen sociale ongelijkheid wisten zij hun machtspositie te versterken en meer invloed uit te oefenen op het bestuur.⁷⁰ Daarnaast begonnen zij zich van de normale vrije boeren te onderscheiden door zich als daadwerkelijke adel te gedragen en door zegels en familiewapens te gebruiken.⁷¹ In 1489 bezat Onno van Ewsum bijvoorbeeld net zo veel grond als het klooster Wittewierum bezat ten tijde van haar opheffing, de invloed van de hoofdelingen moet dan ook niet onderschat worden.⁷² Doordat het in de vijftiende eeuw mogelijk werd de toerbeurten van de redgerschappen los van de edele heerd te verhandelen, kon een persoon alle toerbeurten in handen krijgen waardoor zogenaamde ‘staande rechtstoelen’ ontstonden. Dit zorgde voor een ophoping van toerbeurten bij enkele personen, vaak de hoofdelingen. Toch wogen de voordelen van het redgerschap vaak niet op tegen de nadelen, waardoor de hoofdelingen zich niet ontwikkelden tot daadwerkelijke dorpsheeren zoals in Oost-Friesland.⁷³ In de vijftiende eeuw was de rechterlijke organisatie van de Ommelanden als gevolg van het optreden van de hoofdelingen ernstig verzwakt. De escalatie van de partijstrijd in de Friese landen aan het eind van de veertiende en begin vijftiende eeuw versterkte dit effect.⁷⁴ Uiteindelijk werd zoals reeds is behandeld de macht en invloed van de stad Groningen steeds groter, mede omdat de landswarven

⁶⁷ Nip, “Hoofdelingen en stedelingen,” 235-237.

⁶⁸ Nip, “Hoofdelingen en stedelingen,” 278.

⁶⁹ Tromp, 5.

⁷⁰ Nip, “Hoofdelingen en stedelingen,” 230-232; Heinrich Schmidt, “Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und bäuerliche Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Friesland,” in *Die Friesische Freiheit des Mittelalters - Leben und Legende*, onder redactie van Hajo van Lengen, Rainer Driever, W.J. Koppers (Aurich: Ostfriesische Landschaft, 2003), 356-357.

⁷¹ Nip, “Hoofdelingen en stedelingen,” 230-232; Hajo van Lengen, “De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de middeleeuwen: Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis van hun zegels,” *Historisch Jaarboek Groningen* (2004), 23; Schmidt, “Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und Bäuerliche Sozialstruktur im Spätmittelalterlichen Friesland,” 358.

⁷² Nip, “Hoofdelingen en stedelingen,” 278.

⁷³ H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden: Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988), 20.

⁷⁴ Van Schaik, “Hoofdelingen en stedelingen,” 250-251.

vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw naar de stad verplaatst werden.⁷⁵ Maar de invloed van de stad op de zijlvesten bleef gering, op de landswarven werd slechts twee keer een uitspraak in zijlvest-relevante zaken gedaan.⁷⁶ Zowel op sociaal-economisch als op politieke gebied nam gedurende de veertiende en vijftiende eeuw de macht en invloed van de eigenerfde boeren af ten koste van de kloosters, de hoofdelingen, en uiteindelijk de stad Groningen. In hoeverre deze ontwikkelingen ook terug te zien zijn in de ontwikkeling van de regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest is in het volgende hoofdstuk uiteen gezet.

⁷⁵ Nip, "Hoofdelingen en stedelingen," 268.

⁷⁶ Kooper, 18.

2. De institutionele inrichting van de zijlvesten

Want alle dingen, die geschien in der tydt, worden zij niet beschreven, soo worden zy lichtelyken vergeeten; hieromme is't nutte ende nood, dat men dinge beschryve, daar men in toekomenden tydt veele Twedragt ende Kyves mede mach verdryven.⁷⁷

Met deze woorden begint de fundatiebrief van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen uit 1445. De abten van Wittewierum en Ten Boer, de zijlrechters van de zijlvesten en de betrokken hoofdelingen begrepen dat voor het functioneren van hun samenwerkingsverband het op schrift stellen van regels noodzakelijk was. In dit hoofdstuk zijn de regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen uit 1317 en 1445 alsmede de regelgevingen van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest uit 1323 en 1464 geanalyseerd. Zoals in de inleiding uiteen is gezet heeft Brigitta Dolfing voor haar analyse van de regelgevingen van Hollandse waterschappen een typologie van regels vastgesteld. In dit hoofdstuk is deze typologie als leidraad gebruikt omdat zij inzicht geeft in de wijze waarop de regels het gedrag van mensen structureren. De typologie van Dolfing bestaat, zoals in de inleiding is behandeld, uit drie verschillende soorten regels. Operationele regels die betrekking hebben op de beslissingen van dag tot dag, zoals wie, waar, hoeveel water mag lozen. Collectieve regels waarin is vastgelegd hoe men met toekomstige situaties om moet gaan en constitutionele regels die bepalen wie deze collectieve regels mogen vaststellen.⁷⁸

Uit de hierna volgende analyse is gebleken dat in de oorkondes van 1317, 1323, 1445 en 1464 vooral sprake is van collectieve regels. Voorbeelden van deze regels zijn volgens Dolfing strafregels, conflict-oplossingsregels en gelijkheids- of legitimeitsregels. Strafrechtsregels bepalen hoe men ongewenst toekomstig gedrag moet bestraffen en in conflict-oplossingsregels is vastgelegd hoe conflicten binnen de institutie opgelost moeten worden. Gelijkheids- of legitimeitsregels garanderen dat de deelnemers erop kunnen vertrouwen dat als zij zich aan de regels houden, dit ook van de hogere functionarissen kan worden verwacht. Om dit mogelijk te maken moeten de deelnemers indirect of direct toegang hebben tot de fora waar de besluiten genomen worden.⁷⁹ Omdat de nadruk van dit onderzoek ligt op de ontwikkeling van de institutionele inrichting van de beide zijlvesten is dit hoofdstuk in twee delen verdeeld. In het eerste onderdeel is de regelgeving zoals deze blijkt uit de oorkondes van 1317 en 1323 geanalyseerd. In het tweede deel staan de oorkonde uit 1445, de fundatiebrief van het Generale zijlvest en de oorkonde uit 1464, het Winsumer zijlrecht, centraal.

⁷⁷ Geertsema, 71.

⁷⁸ Dolfing, 85-88.

⁷⁹ Dolfing, 86-87.

De regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest aan het begin van de veertiende eeuw

In 1317 kwamen de zes scheppers van de drie zijlvesten die afwaterden in de Delf tezamen in het klooster Wittewierum, om samen met de abt bepalingen vast te stellen voor het nieuwe samenwerkingsverband: het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.⁸⁰ Centraal staat de zogenaamde *cetum* die in latere oorkondes ‘waer’ of ‘warf’ genoemd wordt. In de oorkonde van 1317 is vastgelegd dat de zijlrechters van de drie zijlvesten die samen het Generale Zijlvest vormden drie keer per jaar te Delfzijl een warf moesten houden.⁸¹ De nadruk ligt in de oorkonde uit 1317 dus vooral op een conflict-oplossingsregel, op de warf konden kwesties besproken en conflicten opgelost worden.⁸² De verdere de regelgeving bestaat vooral uit strafregels waarin vastgelegd is welke straf opgelegd moest worden wanneer een zijlrechter tijdens zijn werkzaamheden vermoord of verwond werd.⁸³ Daarnaast werd ook het verstoren van de warf bestraft: ‘Si quis cetum disturbaverit, sex marcas dabit iudicibus pro breckma.’⁸⁴ Tot slot werd vastgesteld dat de zijlrechters elkaar dienden bij te staan als een zijlrechter onrecht aangedaan werd of wanneer een zijlrechter zelf niet in staat was overtredingen te bestraffen.⁸⁵

Naast deze voorbeelden van conflict-oplossingsregels en strafregels is er in deze oorkonde ook sprake van regels, die Dolfing zou typeren als gelijkheids- of legitimizeitsregels. De zijlrechters moesten om het jaar elkaar een borg betalen zodat zij, wanneer zij hun taken niet volbrachten, door de andere zijlrechters tot de orde geroepen konden worden: ‘Ut autem omnia predicta firmiter perseverent, iudices horum Trium Aqueductuum fidejussores in alterutrum dabunt omni anno in dimidio consulatu Aldersum sub pena unius marce sterlingorum.’⁸⁶ De zijlrechters werden dus vooral door hun gelijken gecontroleerd. De andere bewoners van het gebied dat onder het Generale Zijlvest viel konden, indien zij bestraft werden op basis van de regels in deze oorkonde, hun onschuld bewijzen als zij genoeg getuigen verzamelden. Voor een groot misdrijf gold als minimum aantal

⁸⁰ Blok, 181.

⁸¹ ‘Judices horum Aqueductuum Dominica post Jacobi, Dominica post Gregorii et ipso die Walburgis communem cetum in Delsilum habebunt sub pena unius marce sterlingorum.’ Blok, 182.

⁸² Ter Laan, 29.

⁸³ Bijvoorbeeld: ‘si quis ex iudicibus horum trium aqueductuum, ubicunque communiter advenerint, tam iudicandi vel operis in adventu vel recessu, ab ortu solis usque ad sequentis diei ortum solis occisus fuerit, LX marcis sterlingorum ejus vita solvetur et iudices pro breckma XII marcas recipient sterlingorum.’ Blok, 182.

⁸⁴ Blok, 182.

⁸⁵ Bijvoorbeeld: ‘si vero non potuerint emendare et iudicibus aliorum aqueductuum conquesti fuerint, tunc iudices communiter emendabunt et breckma communiter recipient.’ en ‘Ideo ordinavimus, ut si quis causa cetus, vel operis, vel inspectione aqueductuum in adventu spoliatus fuerit, vel recessu, vel captus intra terminos sive extra terminos Fiwelgonie, iudices Trium Aqueductuum communiter emendabunt.’ Blok, 182.

⁸⁶ Blok, 182.

getuigen, twee zijlrechters, twee boeren en een bloedverwant. Als het echter maar een klein misdrijf betrof waren een zijlrechter en een boer als getuigen voldoende.⁸⁷ Vrijwel alle regels in deze oorkonde hebben dus betrekking op het collectieve keuzeniveau. Er is slechts eenmaal sprake van regel die als niet-collectieve regel te typeren valt, maar als een constitutionele regel. Mochten er problemen ontstaan waarvoor in deze oorkonde geen regels opgenomen waren, dan zou de abt van Wittewierum tezamen met de zes scheppers van de zijlvesten, op basis van het Fivelgoër landrecht, een bepalende uitspraak doen.⁸⁸

In de tijd dat deze oorkonde gemaakt werd waterden de drie zijlvesten die het Generale Zijlvest vormden niet meer elk afzonderlijk in de Delf af. Elk zijlvest moest een van de grote sluizen bij Delfzijl onderhouden. Zodoende was intensieve samenwerking geboden, als een van de drie sluizen het begaf zou dit namelijk onherroepelijk gevolgen hebben voor alle gebieden die afwaterden op de Delf. Waar men behoefte aan had waren regels op collectief niveau, men moest een mogelijkheid hebben conflicten op te lossen en elkaar te controleren. De warf en het betalen van borgen waren hiervoor de oplossingen. Waarschijnlijk was er geen noodzaak om regels voor de dagelijkse gang van zaken vast te stellen (operationele regels). De verschillende zijlvesten waren al geruime tijd zelf verantwoordelijk voor hun waterbeheer. Door het leggen van de sluizen bij Delfzijl waren de zijlvesten die in het verleden zelfstandig functioneerden nu meer dan ooit van elkaar afhankelijk. Waar men in 1317 behoefte aan had, was de mogelijkheid problemen op te lossen die, als gevolg van de nieuwe situatie, in de toekomst zouden kunnen ontstaan: men had behoefte aan collectieve regels.

De bepalingen van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest werden omstreeks 1323 niet opgesteld door scheppers of abten, maar door de zijlrechters die ‘toeghaer waer holden toe Onderndamme ende to Wijnsum.’⁸⁹ In tegenstelling tot de bepalingen van het Generale Zijlvest is in de oorkonde van 1323 niet opgenomen op welke momenten de zijlrechters deze warfdagen te Onderdendam of Winsum dienden te houden. De bepalingen bestaan vooral uit strafregels die dienden de ‘warfvrede’ te bewaren. Zo stonden zware straffen op het vermoorden of verwonden van mensen op de reis van en naar de warf en was het meenemen van wapens naar de warf streng verboden.⁹⁰ Daarnaast werd opgenomen dat ‘so wel schaden doet an sunte Walfridusbrugge ende Onderndammebrugge ende Wijnsummer westerebrugge, de sal boeten den schaden na der rechteren

⁸⁷ ‘Si aliqua fiunt in adventu cetus vel operis, vel recessu, que de majoribus sint lesionibus et negari possint, tunc ille, cui imponitur, si negaverit, suam innocentiam defendet duobus civibus duobus iudicibus et uno cognato; si vero sint de minoribus, tunc uno iudice et uno cive se defendet.’ Blok, 182.

⁸⁸ ‘Si aliquae cause fuerint suborte, quas presens scriptum non contineat, dompnus abbas de Werum et sex edictores, videlicet skepperan Trium Aqueductuum, secundum jus Fiwlgonie terminabunt.’ Blok, 182.

⁸⁹ Blok, 409.

⁹⁰ Blok, 409-410.

pendensen offte rechten datselven voeran ten hilligen mit XII nechsten maghen, vier rechteren ende twen schepperen.’⁹¹ Tot slot zou het beroven van schippers die bij de sluis bij Winsum lagen dubbel worden bestraft.⁹²

De bepalingen van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest uit 1323 zijn dus, net als de bepalingen van het Generale Zijlvest uit 1317, vooral opgetekend om de wijze waarop de warf georganiseerd moest worden vast te leggen. In beide regelgevingen is geen sprake van regels die Dolfing zou typeren als operationele regels. Toch zijn er ook verschillen tussen beide zijlvesten waar te nemen. De abt van Wittewierum speelde een sleutelrol in de organisatie van het Generale Zijlvest. Het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest lijkt veel minder hiërarchisch georganiseerd, de oorkonde van 1323 was opgesteld door alle zijlrechters gezamenlijk, niet door de scheppers onder leiding van de abt van een machtig klooster. Des te opvallender is hierdoor de overeenkomst tussen de beide institutionele inrichtingen. De regelgevingen van beide zijlvesten hadden voornamelijk als doel het faciliteren van een moment waarop de vertegenwoordigers van de lokale gemeenschappen konden overleggen over de problemen die het hele zijlvest aangingen.

⁹¹ Blok, 410.

⁹² Blok, 410.

De regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest rond de tweede helft van de vijftiende eeuw.

In 1445 werden door de abten van Wittewierum en Ten Boer, verschillende hoofdelingen en de zijlrechters van de drie zijlvesten die samen het Generale Zijlvest vormden, opnieuw bepalingen voor dat zijlvest vastgelegd in de zogenaamde fundatiebrief. Het eerste dat opvalt is dat de regelgeving uit 1445 veel uitgebreider is dan die uit 1317. Waarschijnlijk was er sprake van de optekening van regels die men in de loop der jaren had ontwikkeld. Uit de fundatiebrief blijkt echter dat men nog steeds nauwelijks operationele regels op papier had vastgelegd. Regels met betrekking tot de wijze van afwateren, zijn slechts opgenomen in zogenaamde inlatingsbrieven (aktes waarin werd vastgelegd dat bepaalde gebieden tot het Generale Zijlvest gingen behoren).⁹³ Uit andere regels blijkt dat er wel sprake van operationele regels moet zijn geweest, er werd namelijk schot (een geldelijke bijdrage voor het onderhoud van de sluizen) geïnd door de zijlrechters en de zijlrechters moesten ook mensen verzamelen voor werk aan de sluizen.⁹⁴ Nieuw ingelaten landen hadden, afhankelijk van de onderhandelingen, vaak nog meer verplichtingen.⁹⁵ Toen Omteda Tjadde in 1444 overging van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest naar het Slochter zijlvest (dat onderdeel was van het Generale Zijlvest), zouden de inwoners ook ‘setten twe Tillen⁹⁶ toe denn Damme twintich voeten wijdt’.⁹⁷ Regels met betrekking tot wie, hoeveel schot moest betalen, wie welke dijken moest onderhouden en wie op welk moment voor het werk aan de sluizen opgeroepen werd was niet in de fundatiebrief vastgelegd.

De verschillende onderdelen van de zijlvesten droegen waarschijnlijk zelf zorg voor de regulering van het operationele keuzeniveau. Dit blijkt onder andere uit een oorkonde uit 1440. Om

⁹³ Uit de inlatingsbrief van het Oosterstadshamrik (een polder bij de stad Groningen) in het Generale Zijlvest uit 1424 blijkt dat men mocht blijven afwateren tot ‘dat der Zylvestene daer las van queme, so sal men den voirs. Zyll toelaten ende nyet weder upsluten, et en zy by rade der mener zylrechters der voirschr. Zylvestene van Schermer.’ Dit was een van de drie zijlvesten die het Generale Zijlvest vormden. Robertus Keuchenius Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita of verzameling van onuitgegevene oude charters en stukken betreffende de provincie Groningen* (Groningen: J. Oomkens, 1824), 271. Een ander voorbeeld is de inlating van enkele landen die eerder tot het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest hadden behoord in 1464. In deze inlatingsbrief is bepaald dat ‘die van Westeremede myt Werummer voerwerck Osynghewere ende den Zeem myt en deel van die Grode sullen to samen wateren doer den Ham yn die wymersche’. Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, 708, Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen, 435, vonnis in een geschil tussen de ingezetenen van Westeremden, Garsthuizen en een deel van Zerijp en ’t Zandt enerzijds en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen anderzijds over de uitwatering en opneming in het Slochterzijlvest, 1464.

⁹⁴ Geertsema, 74-75, 78.

⁹⁵ Voorbeelden zijn te vinden in: Driessen, 271-272, 276; Regionaal Historisch Centrum Gr. Archieven, 710, Farmsumerzijlvest, 12, Farmsumerzijlboek door Bartelt Lubberts, fol. 65r; RHC Gr. Archieven, 708, 435.

⁹⁶ Tillen zijn oude sluizen die hun functie verloren doordat de gemeenschappen die via de sluis afwaterden opgenomen werden in een groter verband. Men hield dan vaak de oude sluis nog gedeeltelijk tot stand omdat sluizen vaak ook als brug een verkeersfunctie vervulden. Kooper, 12.

⁹⁷ RHC Gr. Archieven, 710, 12 fol. 65r.

het onderhoud en gebruik van de nieuwe dijk langs het kanaal dat tegenwoordig het Damsterdiep wordt genoemd te reguleren, stelden de zijkrechten van Garmerwolde en Ten Boer (die onderdeel waren van het Generale Zijlvest) en de zijrechter van het Vierendeel (dat onderdeel was van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest) samen regels op. In deze oorkonde uit 1440 is zeer gedetailleerd vastgelegd hoe men de dijk diende te onderhouden, en hoe men gebruik van de dijk kon maken, zo is er zelfs sprake van een geldelijke heffing op het gebruik van de dijk als weg.⁹⁸

Net als in de bepalingen van 1317 zijn in de fundatiebrief vooral regels vastgesteld die volgens de typologie van Dolfing als collectieve regels te bestempelen zijn. Ten eerste zijn er veel zogenaamde strafregels toegevoegd. In de bepalingen van 1317 hadden deze nog vooral als doel het beschermen van een zijrechter wanneer deze zijn functie uitoefende en het goed laten functioneren van de warf en de werkzaamheden aan de sluizen. In de fundatiebrief zijn er ook strafregels toegevoegd waarin is vastgelegd welke straffen een zijrechter aan de inwoners van zijn 'zijleed' mocht opleggen. Zo mocht de zijrechter afwateringskanalen en wegen inspecteren en indien nodig de inwoners van zijn zijleed opleggen deze schoon te maken. Als zij dit niet naar behoren deden mocht de zijrechter 'nemen van elken Manne des daeges tho ruyden twee olde Vleemsche, Ende dit elkes Dages op tho woekeren, hen ter tydt dattet gemaeket wort'.⁹⁹ Hetzelfde principe gold voor het inspecteren van dijken.¹⁰⁰ Daarnaast konden de zijrechters de bewoners van hun zijleed ook beboeten als zij geen schot betaalden of geen gehoor gaven aan de oproep om aan het onderhoud van de sluizen mee te werken. In dat geval mochten de zijrechters 'der Meente keeden by einen olden Schilt ten eersten male als voorsr. is; ten anderen by twee, ten darden by dryen Schilden'.¹⁰¹

De regels opgenomen in de fundatiebrief hadden echter niet uitsluitend als doel de straffen die de zijrechter kon uitdelen te reguleren. Minstens net zoveel regels hadden als doel het bestraffen van de zijrechters mogelijk te maken. Als een zijrechter onwenselijk gedrag vertoonde, zoals bijvoorbeeld het minder dan acht dagen van te voren aankondigen dat hij zou gaan schouwen, kon 'zyn Schepper hem keeden by einen Olden Schilt'.¹⁰² En mocht de zijrechter bijvoorbeeld niet genoeg mensen naar het werk aan de sluizen sturen dan was vastgelegd, dan zou de waarman (de

⁹⁸ Regionaal Historisch Centrum Gr. Archieven, 619, Borg Farmsum, 89, Copiarium bevattende afschriften van allerlei stukken en brieven betreffende de staat, de regering, de vrijheden en gerechtigheden der zijlvesten in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers, pag. 173.

⁹⁹ Geertsema, 74.

¹⁰⁰ Geertsema, 78.

¹⁰¹ Geertsema, 74.

¹⁰² Geertsema, 74.

sluiswachter die verantwoordelijk was voor het onderhoud van de sluizen) 'machtigh weesen zyn Broeke uit tho richten, gelyk off hy een Schepper waere over den Zylrechter'.¹⁰³

In de fundatiebrief staat de warf nog steeds centraal, de regel dat drie keer per jaar verplicht een warf te Delfzijl gehouden moest worden is opnieuw vastgelegd.¹⁰⁴ Er is echter ook vastgelegd dat wanneer een conflict binnen een van de drie zijlvesten opgelost kon worden, de zijlrechters van een van de zijlvesten konden 'holden een Warff besonderlinge'.¹⁰⁵ Indien men zich niet bij de uitspraken van de warf neerlegde, of met een zijlrechter in conflict was geraakt, dan was het mogelijk om in hoger beroep te treden. Als men een conflict had met de zijlrechter 'die mach dat beroepen aan den Schepper, daar die Zylrechter onderzidt'. Mocht het conflict op deze wijze niet opgelost kunnen worden, dan was er ook nog de mogelijkheid zich te 'beroepen aan den Abt als voorsr. Is ende daermede zal't geeyndigett weesen wat die abt voorsr., met zynen Schepperen voor eenen Recht uytzegget'.¹⁰⁶ Een conflict kon dus opgelost worden op een warf, waar verschillende rechters en scheppers bijeenkwamen om de zaak te beslissen. Mocht er een conflict ontstaan tussen individuen en gezagsdragers, was het ook altijd nog mogelijk dit conflict via een hoger beroep op te lossen.

In de fundatiebrief zijn daarnaast ook regels te herkennen die, in lijn met Dolfing, als gelijkheidsregels- of legitimiteitsregels getypeerd kunnen worden. Deze regels maakten het voor de deelnemers mogelijk om direct of indirect invloed uit te oefenen op het nemen van de besluiten van de functionarissen. Indirect was het, zoals bij de strafregels reeds is aangestipt, voor de deelnemers makkelijk de zijlrechters te controleren. Als de zijlrechter machtsmisbruik pleegde en men kon dit 'bewysen met noechachtige getuigen, over den voorsr. Richter, soo zalt hy twie zoe voele verboert hebben als men hem bewysen mach dat hy verboert heeft'.¹⁰⁷ Ook de mogelijkheid om in hoger beroep te gaan moet de indirecte invloed van de boeren versterkt hebben. Directe invloed op het nemen van besluiten lijkt echter uitgesloten. Er is geen reden om aan te nemen dat de nieuwe functionarissen gekozen werden. Uit de fundatiebrief blijkt slechts dat de positie van zijlrechter om de drie jaar wisselde.¹⁰⁸ Volgens de secundaire literatuur zou de positie van de zijlrechter in deze periode gerouleerd hebben tussen de bezitters van de edele heerden.¹⁰⁹ De meeste boeren aan het begin van de vijftiende eeuw zullen niet in het bezit van een edele heerd zijn geweest, waardoor zij

¹⁰³ Geertsema, 76. De definitie van de 'waarman' is ontleend aan: Otto Knottnerus, "Wie niet dijken wil," in *Ach Lieve tijd: 2500 jaar Ommelanden*, onder redactie van Y. Botke en Johan de Haan (Zwolle: Waanders, 2004), 376-377.

¹⁰⁴ Geertsema, 77.

¹⁰⁵ Geertsema, 73.

¹⁰⁶ Geertsema, 79.

¹⁰⁷ Geertsema, 76.

¹⁰⁸ Geertsema, 77.

¹⁰⁹ Geertesma, 13; Kooper, 13.

geen directe invloed op de besluitvorming hebben kunnen uitoefenen.¹¹⁰ Toch hadden de meeste boeren wel indirecte invloed omdat voor hen de mogelijk bestond het gedrag van de zijlrechters te controleren.

Het zijlrecht van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest werd in 1464 vernieuwd door de abten van Selwerd, Rottum, Aduard, Thesinge, de commandeurs van Werfum en Wijtwardt, verschillende hoofdelingen en de zijlrechters. In tegenstelling tot de abten en de hoofdelingen worden de zijlrechters niet bij naam genoemd.¹¹¹ In 1464 was het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest dus nog steeds een samenwerkingsverband waarin veel verschillende belangengroepen vertegenwoordigd waren. Waar het Generale Zijlvest een samenwerkingsverband was tussen de scheppers van drie zijlvesten en de abt van Wittewierum waren bij de organisatie van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest ook in 1464 nog veel verschillende personen betrokken. De regelgeving zoals beschreven in het Winsumer zijlrecht bestaat net als de regelgeving van de fundatiebrief van het Generale Zijlvest vooral uit regels die in lijn met Dolfing als collectieve regels getypeerd kunnen worden. Regels voor het operationele niveau zijn, net als bij het Generale Zijlvest, slechts opgenomen in de inlatingsbrieven.¹¹² Uit de regelgeving wordt duidelijk dat voor alle boeren het betalen van schot, het meewerken aan het onderhoud van de sluizen en het onderhouden van de eigen waterwegen en dijken verplicht was. Maar expliciete regels waarin is vastgelegd hoe dit precies moest gebeuren ontbreken in de oorkonde uit 1464.¹¹³

Het Winsumer zijlrecht is wat betreft straffen uitgebreider dan de fundatiebrief van het Generale Zijlvest, veel regels komen echter overeen. De zijlrechters konden de inwoners van hun ‘zijleed’ beboeten.¹¹⁴ De zijlrechters zelf konden echter, indien men minimaal twee getuigen verzamelde weer door andere zijlrechters bestraft worden.¹¹⁵ De waarman was in staat mensen en zijlrechters te bestraffen.¹¹⁶ Maar de waarman zelf kon ook door de andere waarmannen bestraft worden, opnieuw indien men genoeg getuigen verzameld had.¹¹⁷ Het beeld dat uit beide regelgevingen naar voren komt is hetzelfde: vrijwel alle functionarissen konden voortdurend mensen

¹¹⁰ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 141.

¹¹¹ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 168.

¹¹² J. Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 165; Regionaal Historisch Centrum Gr. Archieven, 2778, Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, 201, verzameling van stukken, rakende het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, en de middelen tot verbetering van deszelfs waterstaat, pagina 28-31; RHC Gr. Archieven, 2778, 17, Zijlvest-terboek, bevattende afschriften van stukken, fol. 12r-13r; Driessen, 268-269.

¹¹³ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 154, 158, 161-164, 166.

¹¹⁴ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 157-159, 164-166.

¹¹⁵ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 160.

¹¹⁶ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 160.

¹¹⁷ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 161.

beboeten maar ook zelf beboet worden indien de mensen die zij onterecht bestraft hadden genoeg getuigen konden verzamelen.

Om conflicten op te lossen kende het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest de warf en het hoger beroep. Waar in de bepalingen van 1323 nog niet was vastgelegd dat de zijlrechters verplicht een aantal keer per jaar een warf moesten houden, was dit in het Winsumer zijlrecht wel opgenomen. Als eerste regel was vastgesteld dat de zijlrechters ‘tho Onderendam drie warve des Yaers offte warven tho holden, als up sunte Petrusdach ad Catedram up Meydach unde Baumijssendach, elck by eyne olde marck Engels den schepperen tho broeke.’¹¹⁸ Verder was het voor de verschillende zijlrechters en scheppers van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest ook mogelijk hun eigen warf te organiseren.¹¹⁹ Wat betreft het hoger beroep kon men volgens het Winsumer zijlrecht uitspraken waarover onenigheid bestond ‘in die naeste zijlvesten mijdt der sonnen beroepen, in die ander daernaest unde ock in die daerde. Daer sall zie endighet wezen by verlees der zaeke.’¹²⁰ Hierin verschilde het Winsumer zijlvest dus aanzienlijk van het Generale Zijlvest, de uiteindelijke beslissing lag niet bij een groep machtige personen, maar men kon zijn zaken in verschillende zijlvesten bepleiten.

Ook regels die als gelijkheids- of legitimiteitsregels getypeerd kunnen worden zijn in het Winsumer zijlrecht terug te vinden. Slachtoffers van machtsmisbruik van een zijlrechter konden met behulp van ‘twe nothachtigen tugen’ hun zijlrechter door een andere zijlrechter laten straffen.¹²¹ Omdat het voor de inwonenden van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, als zij in hoger beroep gingen, mogelijk was hun zaak buiten hun eigen zijlvest te bepleiten, konden in theorie alle functionarissen tot de orde geroepen worden. Wat betreft de directe invloed op de besluitvorming, is nergens vastgelegd dat de functionarissen daadwerkelijk door de inwonenden gekozen werden. In het Winsumer zijlrecht is wel vastgelegd dat men voor de positie van zijlrechter ‘sall hebben sees eghene koen unde eyn eygene Perth tho riden unde alzoer rike, dat hie sijns sulves gelach betaelen mach.’¹²² Door de economische malaise en de opkomst van de kloosters en hoofdelingen als groot grondbezitters moet de hoeveelheid personen die in aanmerking kwamen voor de positie van zijlrechter in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw sterk teruggelopen zijn. Waarschijnlijk was er in het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest in deze periode ook al sprake van roulatie van het zijlrechterschap tussen enkele ‘edele heerden’.

¹¹⁸ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 153.

¹¹⁹ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 157.

¹²⁰ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 157.

¹²¹ Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 160.

¹²² Nap, “Ommelander zijl- en dijkrechten,” 167.

Conclusie

Aan het begin van de veertiende eeuw werden de sluizen bij Delfzijl en Winsum gebouwd. Voor het bouwen en onderhouden was echter structurele samenwerking op grotere schaal geboden. De kleinere zijlvesten die tot die tijd allemaal afzonderlijk in de Deel en Delf afwaterden, waren reeds gewend samen te werken maar niet zo structureel als noodzakelijk was voor het onderhouden van de nieuwe sluizen. Uit alle oorkondes blijkt dat men deze structurele samenwerking vormgaf door bijeenkomsten te organiseren waar de vertegenwoordigers van de verschillende kleinere organisaties, die in het verleden onafhankelijk van elkaar opereerden, samen conflicten zouden oplossen en besluiten zouden nemen. In het Generale Zijlvest vervulde de abt van Wittewierum hierin een sleutelpositie.

Uit de documenten van beide zijlvesten blijkt, dat ondanks hun verzwakte positie op sociaal-economisch en politiek gebied, ook gewone boeren in theorie nog via het hoger beroep en via getuigenverklaringen invloed konden uitoefenen op de gang van zaken binnen de zijlvesten. Over de manieren waarop inwonenden van de zijlvesten indirecte invloed konden uitoefenen zijn in de loop van de tijd, in de formele regelgeving meer regels opgenomen. Het valt op dat in de loop der tijd de invloed van de zijlrechters afneemt ten koste van de hoofdelingen en de kloosters. Waar de bepalingen van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest in 1323 nog slechts door de zijlrechters vastgesteld werden, komen de zijlrechters in 1464 pas nadat alle abten en hoofdelingen bij naam zijn genoemd kort aan bod.

Op basis van de geanalyseerde oorkondes blijkt dat het doel van de institutionele inrichting van de zijlvesten in ruim een eeuw nauwelijks veranderd is. De regelgeving bleef beperkt tot het collectieve niveau waardoor de regels slechts betrekking hadden op hoe men om zou moeten gaan met situaties die zich in de toekomst voor konden doen. De beslissingen van dag tot dag werden overgelaten aan de vertegenwoordigers van de kleinere organisatievormen. Ondanks de heftige ontwikkelingen op sociaal-economisch en politiek gebied in de veertiende en aan het begin van de vijftiende eeuw lijken de institutionele inrichtingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest voornamelijk stabiel te zijn gebleven in deze periode.

3. De Ommelander zijlvesten in een breder perspectief

Uit het voorgaande bleek dat de ontwikkeling van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest over het algemeen werd gekenmerkt door een hoge mate van continuïteit. Zowel in de vroege veertiende eeuw als in de eerste helft van de vijftiende eeuw hadden de institutionele inrichting van beide zijlvesten als doel het faciliteren van samenwerking en het gelijkschakelen van collectieve regelgeving. De vraag welke factoren van invloed waren op de ontwikkeling van de institutionele inrichting wordt in dit hoofdstuk beantwoord door de resultaten van dit onderzoek te vergelijken met de ontwikkeling van de Vlaamse en Hollandse waterschappen in dezelfde periode. De organisaties van deze drie vormen van waterbeheer kwamen aan het einde van de dertiende en begin veertiende eeuw voor het grootste deel overeen. In Vlaanderen was er sprake van een algemene vergadering en werden de functionarissen aanvankelijk verkozen uit de grondbezitters, al was het niet op democratische wijze.¹²³ Volgens Kooper zouden de Hollandse ‘ambachten’ en ‘hoogheemraadschappen’ overeenkomsten vertoond hebben met de bestuurlijke organisatie van de zijleden en zijlvesten.¹²⁴ Uit het werk van Van Dam blijkt dat ook in Holland de hoogheemraadschappen in eerste instantie weinig invloed hadden op wat er door de ambachten van dag tot dag besloten werd.¹²⁵

De eerste factor die van invloed was op de continuïteit van de institutionele inrichtingen van het Generale Zijlvest en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest in de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw, is de betrokkenheid van de grootgrondbezitters bij de dagelijkse gang van zaken op het platteland. Deze factor kan verduidelijkt worden door een vergelijking tussen de beide zijlvesten en de Vlaamse waterschappen in dezelfde periode. In de tiende en elfde eeuw begon men in Vlaanderen met het aanleggen van dijken en het bouwen van sluizen, het onderhoud werd in deze periode nog lokaal, door de bewoners geregeld.¹²⁶ Oorspronkelijk bestond het grootste deel van de bewoners van de Vlaamse kustvlakte uit kleine, vrije boeren met eigen grondbezit.¹²⁷ Er was tevens geen sprake van een centrale overheid die met succes het waterbeheer kon beïnvloeden.¹²⁸ Vanaf de

¹²³ Tim Soens, “Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen,” in *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2001*, onder redactie van Tim Soens en Erik Thoen (Gent: Academia press, 2003), 43.

¹²⁴ Kooper, 19.

¹²⁵ Petra J.E.M. van Dam, “Van rechtbank tot bestuur 1450-1550,” in *Waterstaat in stedenland: het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, onder redactie van Milja van Tielhof en Petra J.E.M. van Dam (Utrecht: Matrijs, 2006), 90.

¹²⁶ Tim Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain, 13th-16th centuries,” *Jaarboek ecologische geschiedenis 2005/2006*, onder redactie van Hilde Greefs en Marjolein 't Hart (Gent: Academia press, 2006), 37.

¹²⁷ Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain,” 41-42.

¹²⁸ Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain,” 53.

veertiende eeuw traden er echter veranderingen op in de organisatie van de Vlaamse waterschappen, zodat de algemene vergadering nauwelijks meer bijeenkwam en slechts een financiële controle uitvoerde. Het dagelijks bestuur kwam in handen van enkele rijke dorpelingen voor wie een functie in het waterbeheer mogelijkheden tot sociale stijging en eventuele corruptie bood.¹²⁹ Dit was voornamelijk het gevolg van de verandering in eigendomsverhoudingen op het platteland. De verslechterde economische situatie en de toename van de waterproblematiek als gevolg van bodemdaling en de introductie van het konijn in de duinen, maakte dat veel boeren gedwongen werden hun land op te geven. Het landbezit concentreerde zich vervolgens in de handen van grootgrondbezitters, die zelf vaak in de stad woonden en daarom minder betrokken waren bij de gang van zaken op het platteland. Deze grootgrondbezitters maakten het grootste deel van de algemene vergaderingen uit waardoor hun invloed toenam ten koste van de kleine vrije landeigenaren.¹³⁰ De grootgrondbezitters beperkten het aantal vergaderingen per jaar tot het minimum en hielden zich nog slechts bezig met het controleren van de financiën, waarbij zij grote investeringen in waterstaatswerken vaak tegen hielden. Het dagelijkse bestuur werd overgelaten aan enkele rijke dorpelingen die hierdoor hun status konden verhogen.¹³¹

De institutionele inrichting van de Vlaamse waterschappen veranderde dus ingrijpend door factoren die ook speelden in de veertiende eeuwse Ommelanden. Het grote verschil tussen beide gebiedsdelen bestond er echter uit, dat het grondbezit zich in de Vlaamse kuststreek concentreerde in de handen van stedelijke grootgrondbezitters. Als gevolg van het feit dat zij slechts in het waterbeheer geïnteresseerd waren om grote investeringen tegen te houden, veranderde de institutionele inrichting van de Vlaamse waterschappen ingrijpend. Zoals bleek uit de onderzochte oorkondes waren de kloosters in de Ommelanden juist erg betrokken bij het waterbeheer. Ook de hoofdelingen zouden in rustige jaren ‘als een soort landedellieden hun goederen beheerd hebben.’¹³² Het hoofdelingengeslacht Ewsum in de tweede helft van de vijftiende eeuw is hier een goed voorbeeld van. Deze familie leefde haast uitsluitend van wat hun eigen land opbracht en was dus in tegenstelling tot de Vlaamse grootgrondbezitters wel betrokken bij het dagelijks leven op het platteland.¹³³ De betrokkenheid van de grootgrondbezitters bij het waterbeheer kan dus als verklarende factor aangedragen worden voor de continuïteit binnen de organisatie van de zijlvesten.

Naast de betrokkenheid van de grootgrondbezitters moet ook een tweede factor aangestipt worden die in het eerste hoofdstuk kort aan bod is gekomen, maar hier verder uitgewerkt dient te

¹²⁹ Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain,” 50-52.

¹³⁰ Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain,” 40-48.

¹³¹ Soens, “Explaining deficiencies of water management in the late medieval Flemish coastal plain,” 52.

¹³² Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 141.

¹³³ Jansen, “Sociaal-economische geschiedenis,” 141.

worden, de partijstrijd in de Ommelanden aan het eind van de veertiende en begin vijftiende eeuw. Dit was het gevolg van de aanspraken van de Hollandse graven op Westerlauwers Friesland en een vete tussen twee Oost-Friese hoofdelingen, die escaleerde in een oorlog waarbij ook de Ommelanden betrokken raakten.¹³⁴ In 1381 sloot de stad Groningen een overeenkomst met de Westerlauwerse Friezen dat zij elkaar zouden steunen in de strijd tegen de graaf van Holland. In dit verdrag was opgenomen dat alle hoofdelingen die zich hier niet bij aansloten, als opstandelingen werden beschouwd. Toen de Oost-Friese hoofdeling Ocko Brok zich officieel aan de kant van de graaf opstelde en onder de hoofdelingen medestanders verzamelde was een tweedeling in de Friese landen tussen tegen- en medestanders van de Hollandse graaf niet te voorkomen. Het was duidelijk dat deze vorm van machtspolitiek van de hoofdelingen het gevolg was van hun ambitie om als echte adel te worden beschouwd.¹³⁵

Toen de Hollandse dreiging verdwenen was bleven de tegenstellingen echter bestaan, een succes van de ene partij ging onherroepelijk gepaard met een tegenreactie van de andere partij. Zo keerde na de successen van Ocko II Brok (de kleinzoon van de eerder genoemde Ocko Brok) Focko Ukena, een van zijn voormalige medestanders, zich tegen hem. Een nieuwe tweedeling in de Ommelanden en de stad Groningen was het gevolg.¹³⁶ Het beleg van het klooster Aduard in 1417 laat zien dat ook de kloosters bij deze partijstrijd betrokken konden worden, hoewel zij zich liever afzijdig wilden houden.¹³⁷ De Ommelander grootgrondbezitters waren door de partijstrijd waarschijnlijk niet, zoals hun Vlaamse tegenhangers, in staat zich te verenigen en de institutionele inrichting van de waterschappen te veranderen. De partijstrijd in de Ommelanden kan op deze wijze invloed hebben gehad op de opvallende continuïteit binnen de institutionele inrichting van de zijlvesten.

Als derde factor moet het ontbreken van centraal gezag in de Ommelanden worden genoemd. Dat het aanwezig zijn van centraal gezag veel invloed kan hebben op de institutionele inrichting van middeleeuwse waterschappen blijkt uit een vergelijking tussen de Ommelander zijlvesten en Hollandse hoogheemraden in de vijftiende eeuw. In Holland kwam de situatie aanvankelijk voor het grootste deel overeen met de situaties in de Ommelanden en het Vlaamse kustgebied. Vanaf ongeveer 1400 namen de hoogheemraadschappen echter steeds meer bestuurlijke taken van de ambachten over.¹³⁸ In de terminologie van Dolfing zou dit betekend hebben dat de hoogheemraadschappen, die

¹³⁴ Nip, "Hoofdelingen en stedelingen een wereld van verschil," 250-251.

¹³⁵ Nip, "Hoofdelingen en stedelingen een wereld van verschil," 252-254.

¹³⁶ Nip, "Hoofdelingen en stedelingen een wereld van verschil," 261-262.

¹³⁷ W.J. Formsma, "De middeleeuwse vrijheid," in *Historie van Groningen stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema (Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981), 96; Oebele Vries, "De plaats van de abdij van Aduard in het politieke krachtenveld," in *De abtenkroniek van Aduard: studies, editie en vertaling*, onder redactie van J. Van Moolenbroek, J.A.H. Mol, J. Loer (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2010), 217.

¹³⁸ Van Dam, "Van rechtbank tot bestuur 1450-1550," 89.

te vergelijken zijn met de zijlvesten, zich ook actief met het operationele keuzeniveau zijn gaan bemoeien. Ook in Holland werd de veertiende eeuw namelijk gekarakteriseerd door economische achteruitgang en toenemende waterproblematiek door de veeninklinking. De reactie van de Hollanders was echter anders dan die van de Ommelanders. Zij besloten over te stappen op andere, niet agrarische, activiteiten zoals turfwinning. Door de aanwezigheid van grote steden, die een groeiende afzetmarkt voor brandstoffen vormden, kon deze turfwinning zich ontwikkelen tot een volwaardige commerciële bezigheid.¹³⁹ Het nadeel van de turfwinning was echter dat grote stukken land in meren veranderden, waardoor de oppervlakte van het voor landbouw geschikte land afnam. De graaf was voor zijn belastingen voor het grootste deel afhankelijk van de opbrengsten uit landbouwoogsten. Nu deze verminderd dreigden te worden, droeg de graaf in 1357 zijn baljuw op toezicht uit te oefenen op de verkoop van land zodat niet nog meer land in de handen van turfwinners kon vallen.¹⁴⁰

Waarschijnlijk had deze maatregel niet veel succes, in 1409 droeg graaf Willem VI de hoogheemraadschappen namelijk op, toezicht op de turfwinning in hun gebied te houden.¹⁴¹ Hierdoor werden de hoogheemraadschappen verplicht zich officieel bezig te houden met de bezigheden van de ambachten. De macht van de hoogheemraadschappen werd hierna door de Bourgondiërs verder uitgebreid. Het beleid van de Bourgondiërs dat gestoeld was op de Franse, hiërarchische traditie, hield in dat de hoogheemraadschappen de ambachten strenger moesten controleren op financieel gebied en dat de administratie van de hoogheemraadschappen verbeterd werd.¹⁴² De hoogheemraadschappen werden daadwerkelijk omgevormd van een rechtbank tot een uitvoerend bestuur.¹⁴³ Waar de zijlvesten in de vijftiende eeuw zich nog vooral bezig hielden met het collectieve keuzeniveau, ontwikkelden de Hollandse hoogheemraden zich in dezelfde periode, onder druk van de graven, tot gecentraliseerde organisaties die ook invloed gingen uitoefenen op de beslissingen van dag tot dag, zij gingen het operationele keuzeniveau bepalen.

In de Ommelanden ontbrak lange tijd een centraal gezag dat eenzelfde ontwikkeling van de institutionele inrichting van de zijlvesten had kunnen initiëren en afdwingen. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw was de macht in de Ommelanden voornamelijk verdeeld tussen de stad Groningen, de hoofdelingen en de kloosters, de eigenerfden waren van het politieke toneel verdwenen.¹⁴⁴ De kloosters hadden vaak de leiding in waterstaatszaken, zo vervulde de abt van

¹³⁹ Van Dam, "Van rechtbank tot bestuur 1450-1550," 86-87.

¹⁴⁰ Van Dam, "Van rechtbank tot bestuur 1450-1550," 61.

¹⁴¹ Van Dam, "Van rechtbank tot bestuur 1450-1550," 61.

¹⁴² Van Dam, "Van rechtbank tot bestuur 1450-1550," 91.

¹⁴³ Van Dam, "Repliek: de nieuwe waterstaatsgeschiedenis," 110.

¹⁴⁴ Formsma, "De middeleeuwse vrijheid," 91.

Wittewierum de leidende rol in het Generale zijlvest en nam de hofmeester van Rodeschool (een kloosterboerderij van Aduard) de leiding in het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.¹⁴⁵ Uit de in deze scriptie geanalyseerde oorkondes blijkt dat de kloosters niet dezelfde rol als de Hollandse graven konden gaan spelen, hoewel zij ongetwijfeld de belangrijkste partij waren, moesten ze op waterstaatsgebied blijven samenwerken met de hoofdelingen en de vertegenwoordigers van de oude waterstaatsorganisaties.

Op basis van deze vergelijkingen met de Vlaamse en Hollandse waterschappen uit de veertiende en vijftiende eeuw, zijn dus enkele factoren aan te wijzen die van invloed waren op de ontwikkeling van de institutionele inrichting van de zijlvesten. Deze factoren maakten dat de institutionele inrichting van de waterschappen in Holland en Vlaanderen in de veertiende eeuw grote ontwikkelingen doormaakten, terwijl de functie van de zijlvesten, niet veranderde. De institutionele inrichting van de zijlvesten was er nog steeds op gericht het reageren op onvoorziene omstandigheden, die gevolgen hadden voor het geheel van kleinere organisaties, te vergemakkelijken,. Hiertoe stelden zij slechts regels op die als centrale strafregels en conflict-oplossingsregels te typeren zijn. De eerste factor wordt gevormd door de sociaal-economische verhoudingen op het platteland, die in deze periode vooral het gevolg waren van de verdeling van het grondbezit. Als tweede factor moet de partijstrijd die aan het eind van de veertiende en begin van de vijftiende eeuw in de Ommelanden uitbrak, een beperkende invloed hebben gehad op de mate waarin de grootgrondbezitters de institutionele inrichting van de zijlvesten naar hun hand konden zetten. Als derde factor geldt het ontbreken van een centrale macht, zoals de Hollandse graaf, als belangrijke factor voor het voortbestaan van de zijlvesten als samenwerkingsverband tussen belangengroepen. Hoewel de kloosters al aan het begin van de veertiende eeuw een leidende positie innamen konden zij de institutionele inrichting van de zijlvesten niet naar hun hand zetten.

¹⁴⁵ De Cock, "De middeleeuwen," 603-607.

Conclusie

Vanaf de elfde eeuw na Christus begon de bodem onder de voeten van de kolonisten van het centrale veengebied in de Ommelanden langzaam te verzakken. Hierdoor werd het voor de bewoners noodzakelijk zich te organiseren, om de waterproblematiek die hierop volgde te beheersen. Uiteindelijk ontstonden er in de veertiende eeuw enkele grote zijlvesten. Om inzicht te verschaffen in de wijze waarop de bewoners van de centrale veengebieden in de Ommelanden zich in de veertiende en vijftiende eeuw organiseerden om de waterproblematiek waarmee zij te maken kregen het hoofd te bieden, zijn twee van deze zijlvesten in deze scriptie onderzocht. Door de ontwikkeling van de regelgevingen van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest aan de hand van de typologie van regels van Dolfing te analyseren is gepoogd de ontwikkeling van de institutionele inrichting van beide zijlvesten bloot te leggen. Omdat de typologie van Dolfing de nadruk legt op het doel van de regelgevingen is het mogelijk gebleken een antwoord te formuleren op de hoofdvraag op welke wijze de organisatie van de beide zijlvesten zich ontwikkelde in de veertiende en in het begin van de vijftiende eeuw.

Uit de analyse van de oorkondes met regelgeving is gebleken dat ondanks de verschillen tussen beide zijlvesten de institutionele inrichting van de zijlvesten over het algemeen overeen kwam. Zij had vooral als doel het faciliteren van overleg tussen de vertegenwoordigers van de oude, kleinere organisatievormen, zodat de vertegenwoordigers gezamenlijk over onvoorziene zaken konden beslissen. Rond de jaren 50 van de vijftiende eeuw lijkt dit doel niet wezenlijk te zijn veranderd. Hoe men op onvoorziene zaken moest reageren was dan wel meer gereguleerd in de vele toegevoegde strafregels, het faciliteren van overleg tussen de vertegenwoordigers van de kleinere organisatievormen bleef echter centraal staan. Over het algemeen valt dus te concluderen, dat de functie van de beide zijlvesten in de veertiende en begin van de vijftiende eeuw nauwelijks aan verandering onderhevig is geweest. Zij hadden nog steeds als doel, het reageren op onvoorziene omstandigheden, die gevolgen hadden voor het geheel van kleinere organisaties, te vergemakkelijken, door regels die als centrale strafregels en conflict-oplossingsregels zijn te typeren vast te formaliseren.

Op basis van een vergelijking van de situatie in de Ommelanden met die in Holland en Vlaanderen in dezelfde periode, zijn enkele factoren geïdentificeerd die van invloed waren op de ontwikkeling van de institutionele inrichting van de Ommelander zijlvesten. Deze factoren hebben vooral betrekking op de sociaal-economische en politieke situatie in de Ommelanden van de veertiende en vijftiende eeuw. Het grondbezit concentreerde zich tijdens de crisis van de veertiende eeuw in de handen van de kloosters en hoofdelingen. Omdat zij sterk afhankelijk waren van de landbouwopbrengsten van het gebied, bleven zij betrokken bij het waterbeheer. Dat de kloosters en hoofdelingen als meest invloedrijke partijen de institutionele inrichting van de zijlvesten weinig

veranderden, moet gedeeltelijk het gevolg zijn geweest van de constante oorlogen en partijstrijd waarbij zij betrokken waren. De zijlvesten bleven vooral organisaties die de samenwerking tussen verschillende belangengroepen mogelijk maakten. Waarom de zijlvesten zich niet ontwikkelden tot gecentraliseerde, bureaucratische organisaties die zich met de gang van zaken van dag tot dag bezig hielden kan het gevolg zijn geweest van het ontbreken van een centraal gezag. In Holland voltrok deze ontwikkeling zich voornamelijk omdat zij door de graaf werd afgedwongen. Het ontbreken van een dergelijk gezag in de Ommelanden moet van invloed zijn geweest op de opmerkelijke continuïteit binnen de institutionele inrichting van de zijlvesten.

De resultaten van dit onderzoek naar de ontwikkeling van de institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw, hebben het hiaat in de historiografie met betrekking tot de middeleeuwse, Ommelander zijlvesten gedeeltelijk opgevuld. Wel is vervolgonderzoek naar andere factoren die mogelijk van invloed waren op de opvallende continuïteit binnen het Generale Zijlvest en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest in de veertiende en vijftiende eeuw nog noodzakelijk. Greg Bankoff stelt namelijk dat er sprake was van een algemene risicocultuur die in alle lage gebieden rondom de Noordzee aanwezig zou zijn geweest.¹⁴⁶ Om te onderzoeken of ook culturele factoren de continuïteit binnen de institutionele inrichting van de zijlvesten hebben kunnen beïnvloeden is vervolgonderzoek geboden. Vooraleerst is uit dit onderzoek gebleken dat onder druk van sociaal-economische en politieke factoren de zijlvesten door het institutionele landschap bleven meanderen zonder duidelijk van functie te veranderen.

¹⁴⁶ Greg Bankoff, “‘English Lowlands’ and the North Sea basin system: a history of shared risk,” *Environment and History* 19, no. 1 (februari 2013): 33-35 (3-37).

Bronnen en literatuur

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven.

- 619, Borg Farmsum
 - 89, Copiarium bevattende afschriften van allerlei stukken en brieven betreffende de staat, de regering, de vrijheden en gerechtigheden der zijlvesten in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers.
- 710, Farmsumerzijlvest, 1567-1871.
 - 12, Farmsumerzijlboek door Bartelt Lubberts.
- 708, Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen, (1285) 1317-1870 (1872).
 - 435, Vonnis in een geschil tussen de ingezetenen van Westeremden, Garsthuizen en een deel van Zerijp en 't Zandt enerzijds en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen anderzijds over de uitwatering en opneming in het Slochterzijlvest, 1464.
- 2778, Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, (1337) 1408-1856.
 - 201, Verzameling van stukken, rakende het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest, en de middelen tot verbetering van deszelfs waterstaat.
 - 17, Zijlvesterboek, bevattende afschriften van stukken.

Gedrukte bronnen

Blok P.J. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*. Groningen, 1896.

Driessen, Robertus Keuchenius. *Monumenta Groningana veteris aevi inedita of verzameling van onuitgegevene oude charters en stukken betreffende de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens, 1824.

Geertsema, C.C. *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden*. Groningen: Wolters, 1879.

Nap, J. "Ommelander zijl- en dijkrechten uit de 15e en 16e eeuw." *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 4, no. 2, (1899): 125-202.

Bibliografie

Alma, Redmer. “Adel en boeren rond Appingedam in de late middeleeuwen,” in *De historie van Boerderijen en Molens in de gemeente Appingedam*, onder redactie van Jan Evert Emmelkamp, 25-33. Bedum: Profiel, 2005.

Bankoff, Greg. “‘English Lowlands’ and the North Sea basin system: a history of shared risk.” *Environment and History* 19, no. 1 (februari 2013): 3-37.

Boer, Edze de. “Verwikkelingen in de middeleeuwse dijkschepperij van Holwierde.” *Historisch Jaarboek Groningen*, (2009): 6-24.

Broek, Jan van den. *Een kronkelend verhaal*. Assen: Van Gorcum, 2011.

Broek, Jan van den. ”Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600.” Aantekeningen voor een voordracht voor de Historische Kring Amasius, Delfzijl, 10 november 2015. Laatst geraadpleegd 13 juni 2019. https://www.vanlauwerstoteems.nl/uploads/1/1/7/1/117136146/van_tochtsloot_tot_levensader.pdf.

Broek, Jan van den. “Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581.” (aantekeningen voor een voordracht voor de Historische vereniging Winshem en Het Groninger Landschap, Obergum, 10 december 2015. Laatst geraadpleegd 13 juni 2019. https://www.vanlauwerstoteems.nl/uploads/1/1/7/1/117136146/het_woldland_en_de_strijd_om_winsum_1581.pdf

Cleveringa, R.P. *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger*. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1963.

Cock. “De middeleeuwse waterstaat.” In *Historie van Groningen: Stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema, 603-612. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981.

Dam, P.J.E.M. van en M. Van Tielhof. “Repliek: de nieuwe waterstaatsgeschiedenis.” *Bmgn: low Countries Historical Review* 123, no. 1 (2008): 102-1112.

Dam, Petra J.E.M. van. “Van rechtbank tot bestuur 1450-1550.” In *Waterstaat in stedenland: het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, onder redactie van Milja van Tielhof en Petra J.E.M. van Dam, 88-119. Utrecht: Matrijs, 2006.

Dolfing, Brigitta. “Waterbeheer geregeld?: een historisch-bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600-1800.” Proefschrift, Universiteit Leiden, Leiden, 2000.

Feenstra, H. *Adel in de Ommelanden: Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.

Feith, H.O. *Warfconstitutien en Oordelen tot en met het jaar 1601 bijeenverzameld*. Groningen: A.L. Scholtens, 1863.

Formsma, W.J. “De middeleeuwse vrijheid.” In *Historie van Groningen stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema, 77-107. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981.

Geertsema, C.C. *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden*. Groningen: Wolters, 1879.

Hacquebord, Louwrens en A.L. Hempenius. *Groninger dijken op deltahoogte*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990.

Hempenius, A.L. en C. Tromp. *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten in het rijksarchief in Groningen en bij het waterschap Hunsingo*. Groningen: Rijksarchief in Groningen, 1994.

Jansen, H.P.H. "Sociaal-economische geschiedenis." In *Historie van Groningen stad en land*, onder redactie van W.J. Formsma, M.G. Buist, W.H.R. Koops, A.T. Schuitema Meijer, E.H. Waterbolk, S. Broekema, 123-147. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981.

Knottnerus, Otto. "Wie niet dijken wil." In *Ach Lieve tijd: 2500 jaar Ommelanden*, onder redactie van Y. Botke en Johan de Haan, 376-377. Zwolle: Waanders, 2004.

Knottnerus, Otto. *Natte voeten, vette klei: oostelijk Fivelingo en het water*. Bedum: Profiel, 2008.

Knottnerus, Otto. "Reclamations and submerged lands in the Ems River Estuary (900-1500)," in *Landscapes or seascapes?: The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. eds. Erik Thoen, Guus J. Borger, Adriaan M.J. de Kraker, Tim Soens, Dries Tys, Lies Vervaeke en Henk J.T. Weerts, 199-241. Turnhout: Brepols Publishers, 2013.

Kooper, Johan. *Het Waterstaatsverleden van de provincie Groningen: Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken*. Groningen etc.: Wolters, 1939.

Laan, Kees ter. *Geschiedenis van Groningen*. Wildervank: De Noord-Ooster, 1959.

Lengen, Haio van. "De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis van hun zegel." *Historisch Jaarboek Groningen* (2004): 7-24.

Ligtendag, W.A. *De Wolden en het water: De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*. Groningen: REGIO-Projekt Uitgevers, 1995.

Nip, Renée. "Hoofdelingen en stedelingen: een wereld van verschil circa 1350-1536." In *Geschiedenis van Groningen: prehistorie – middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak, 229-295. Zwolle: Waanders, 2008.

Noomen, P.N. "Middeleeuwse bezitsverhoudingen in Noordoost-Fivelingo." In *Het Bierumer boerderijenboek*, onder redactie van Edze de Boer, Liefke E. Bos, Oktje T. Mulder-Steenbrink, 59-82. Scheemda: Drukkerij Actief Scheemda, 1996.

Ostrom, Elinor. *Understanding institutional diversity*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Reinders, Kees. "Kerken en Kloosters." In *Ach Lieve tijd: 2500 jaar Ommelanden*, onder redactie van Y. Botke en Johan de Haan, 129-170. Zwolle: Waanders, 2004.

Schaïk, Remi van. “Een samenleving in verandering: de periode van de elfde en twaalfde eeuw,” in *Geschiedenis van Groningen: prehistorie - middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak, 125-167. Zwolle: Waanders, 2008.

Schaïk, Remi van. “Consolidatie en bloei: de periode van de dertiende en begin veertiende eeuw.” In *Geschiedenis van Groningen: prehistorie – middeleeuwen*, onder redactie van M.G.J. Duijvendak, 167-227. Zwolle: Waanders, 2008.

Schmidt, Heinrich. “Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und Bäuerliche Sozialstruktur im Spätmittelalterlichen Friesland.” In *Die Friesische Freiheit des Mittelalters Leben und Legende*, onder redactie van Hajo van Lengen, Rainer Driever, W.J. Koppers, 346-378. Aurich: Ostfriesische Landschaft, 2003.

Soens, Tim. “Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen.” In *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2001*, onder redactie van Tim Soens en Erik Thoen, 39-57. Gent: Academia press, 2003.

Soens, Tim. “Explaining deficiencies of water management in the late medieval flemish coastal plain, 13th-16th century.” In *Jaarboek voor Ecologische geschiedenis 2005/2006*, onder redactie van Hilde Greefs en Marjolein 't Hart, 35-63. Gent: Academia press, 2006.

Siemens, B.W. *Dijkrechten En Zijlvesten*. Groningen: Tjeenk Willink, 1974.

Tromp, C. *Groninger Kloosters*. Assen: Van Gorcum, 1989.

Vries, Oebele. “De plaats van de abdij van Aduard in het politieke krachtenveld.” In *De abtenkroniek van Aduard: studies, editie en vertaling*, onder redactie van J. Van Moolenbroek, J.A.H. Mol, J. Loer, 203-225/ Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2010.

Wieringa, W. J. “Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen.” Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1946.

Colofon

Auteur: Reinder Klinkhamer
Titel: Meanderend door het institutionele landschap. De institutionele inrichting van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest vanaf het begin van de veertiende tot tweede helft van de vijftiende eeuw.
Een uitgave van: Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Rijksuniversiteit Groningen
Begeleiding: Dr. A. van Steensel
In opdracht van: Historische Commissie Thesinge
Verkoopprijs: €12,50
Uitgave: Groningen, juni 2019

Contact

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Postbus 716
9700 AS Groningen
tawi@rug.nl
@ScienceShopsRug

English summary

In the existing literature about the watermanagement of the Northern Netherlands, the medieval period is often described as a homogenous starting point from which the responsible organisations (zijlvesten) evolved into their current forms. The purpose of this thesis is to elaborate on the medieval history of these organisations, especially concerning their development through time. With the help of a theoretical framework of rules designed by Brigitta Dolfin, I analysed four documents in which the rules of two of these zijlvesten were recorded. I concluded that the aim of the rules written down by these organisations did not change in the fourteenth and fifteenth centuries.

Furthermore, by comparing the situation in medieval Groningen with the situation in medieval Flanders and Holland, I formulated an explanation for this continuity. I concluded that the aim of the regulations of the two zijlvesten was to facilitate deliberation between the representatives of the smaller and older organisations, which constituted the zijlvesten.

Based on the comparison between the zijlvesten and their counterparts in Holland and Flanders, I concluded that this continuity was partly the result of the fact that the large and powerful landowners remained concerned with the activities in the rural areas. Furthermore, the absence of a central form of government in the area in which we now call the province of Groningen, made the centralisation and empowerment of the zijlvesten impossible.